

a současně v sobě pojímat různé teorie. Možná, že dál nikdy nepostoupí; jak jsme se už více než jednou v této kapitole zmínili, vývojová psychologie je tak širokým oborem, že může vyžadovat celou sadu teorií, a ne teorii jedinou a všezahrnující.

Tím nemám v úmyslu vývojovou psychologii diskreditovat; fyzika, královna přírodních věd, trpí stejným omezením. Mnoho fyziků je přesvědčeno, že existuje jediná teorie, která dovede vysvětlit čtyři fyzikální síly (silnou sílu v atomovém jádru, slabou sílu držící pohromadě určité částice, elektromagnetickou sílu a gravitaci), ale dosud nikdo nedokázal žádnou takovou teorii formulovat. Možná, že žádná neexistuje. Nebo možná je jakékoli sjednocující vysvětlení mimo rámec chápání naší mysli, tak jako jsou rádiové vlny neviditelné pro naše oko.

Když byla psychologie doménou filozofů, zdálo se, že teorie vysvětlují vše; když se stala vědou, bylo těžší sestrojít zastřešující teorie. Je zřejmé, že čím vědecktějším se obor stává, tím méně jsou lidé schopni vymyslet vševysvětlující teorii psychologie nebo alespoň jejího největšího podoboru, vývojové psychologie.

Sociální psychologové

Země nikoho

Otázka: Která nadmíru rušná a produktivní oblast moderní psychologie nemá svou vyhraněnou identitu, a dokonce ani všeobecně přijímanou definici?

Odpověď: Sociální psychologie. Spíše než oblast bádání je to země nikoho mezi psychologii a sociologií, která se s oběma z nich stýká a která se rovněž opírá o některé další společenské vědy. Od samého vzniku sociální psychologie měli lidé z tohoto oboru problémy dohodnout se na tom, co to sociální psychologie vlastně je. Psychologové ji definují jinak, sociologové jinak,* většina autorů učebnic, ve snaze obsáhnout oba názory a pokrýt celou pestrou škálu zkoumaných témat, nabízí své vlastní mlhavé definice, které říkají všechno a přitom neříkají nic. Jeden příklad: „[Sociální psychologie je] vědecké studium osobních a situačních faktorů, které ovlivňují sociální chování jednotlivce.“¹

Potíž je v tom, že sociální psychologie nemá žádnou jednotnou koncepci; nevyrostla ze semínka teoretické konstrukce (jako behaviorismus nebo tvarová psychologie), ale rozrostla se jako plevel v neobdělávaných oblastech společenských věd. Roger Brown z Harvardu poznamenal v úvodu ke své známé učebnici sociální

* My se zde budeme zabývat pouze psychologickou verzí sociální psychologie.

psychologie v roce 1965, že sice dokáže vyjmenovat témata, jež jsou všeobecně považována za součást sociální psychologie, ale že nevidí nic, co mají tato témata navzájem společného:

Já osobně nenacházím žádný jednotlivý znak ani žádnou kombinaci znaků, které by zřetelně odlišily témata sociální psychologie od témat, zůstávajících v rámci obecné experimentální psychologie, sociologie, antropologie nebo lingvistiky. Zhruba řečeno, sociální psychologie se samozřejmě zabývá duševními ději (či chováními) lidí do té míry, do jaké jsou podmíněny minulou či současnou interakcí s druhými lidmi, ale to je opravdu jen zhruba a není to definice, která by toho příliš mnoho vymezovala.²

Více než o dvacet let později, ve druhém vydání své knihy, už si Brown nelámá hlavu s tím, aby cokoli z výše uvedeného opakoval, a jednoduše začal, bez definice, *in medias res*. Dobrý nápad; udělejme to také tak. Takže, jako první nahlédnutí do oboru, několik příkladů sociopsychologického výzkumu:

Student-dobrovolník – řekněme mu S. D. – vchází do laboratoře v budově katedry psychologie, aby se zúčastnil experimentu na „zrakové vnímání“; šest dalších dobrovolníků už je na místě. Experimentátor jim říká, že experiment se týká rozlišování délky úseček. Vpředu v místnosti je tabule s jedinou svislou čarou, několik centimetrů dlouhou (standard), a napravo, na jiné tabuli, jsou tři další čáry, očíslované jako 1, 2 a 3. Dobrovolníci mají uvést, která z čar je stejně dlouhá jako standard. S. D. zřetelně vidí, že 2 je stejná jako standard a že 1 a 3 jsou kratší. Ostatní dobrovolníci ohlašují svou volbu, a vybírají 2, stejně jako to udělá S. D., když na něj přijde řada. Experimentátor vyměňuje tabule a procedura se opakuje s obdobným výsledkem.

Avšak u další tabule první dobrovolník říká: „Jednička,“ přestože podle odhadu S. D. je 1 jasně delší než standard. Když všichni ostatní dobrovolníci po řadě zcela nepochopitelně prohlásí to samé, S. D. se začne cítit nepohodlně. Když na něj přijde řada, ošívá se, váhá, je nervózní a lehce zmatený a neví, co má říci. Když S. D., a další lidé, kteří jsou vystaveni stejné situaci, konečně promluví, ve třiceti sedmi procentech případů se ztotožní s většinou; tři čtvrtiny z nich alespoň občas jmenují jako stejnou tu čáru, o které si myslí, že je buď kratší, nebo delší než standard.

Ve skutečnosti je experimentálním subjektem při každém sezení pouze jediná osoba – v tomto případě S. D.; ostatní údajní dobrovolníci jsou pomocníci Solomona Asche, výzkumníka, který jim nařídil, aby při určitých pokusech jmenovali nesprávné čáry. Cílem tohoto klasického experimentu, prováděného na začátku padesátých let, bylo stanovit podmínky vedoucí ke konformitě – tendenci podříditi se skutečnému nebo imaginárnímu tlaku a souhlasit s většinovým názorem skupiny. Konformita, jak potvrdily mnohé pozdější experimenty, má různé zdroje, například přání nechybovat (když souhlasí všichni ostatní, možná mají pravdu) a přání nebyt považován za odpůrce či „podivína“.³

Dva studenti-dobrovolníci si nejprve spolu nějakou dobu povídali a pomáhali s rutinní administrativou. Pak je experimentátor požádal, aby si zahráli hru nazvanou věžňovo dilema. Takhle vypadá:

Dva podezřelí jsou vzati do vazby a vzájemně odloučeni. Okresní prokurátor je přesvědčen, že se spolu dopustili zločinu, ale nemá dostatek důkazů na to, aby je usvědčil. Říká jim, že když se ani jeden z nich nepřizná, může je usvědčit z menšího přestupku a oba dostanou rok vězení. Avšak když se přizná jen jeden a druhý ne, tak ten, kdo se přizná, dostane zvláštní úlevu (jenom půl roku vězení), zatímco ten druhý dostane ten nejtěžší možný trest – téměř jistě bude odsouzen na dvacet let. Konečně, když se přiznají oba, bude žádat mírný rozsudek a každý dostane osm let.

Jelikož vězeň číslo 1 nemá přístup k vězni číslo 2 a nemohou se spolu dohodnout na postupu, rozmyšlí, jaké jsou jeho možnosti. Když se přizná a 2 ne, dostane (1) jenom půl roku, což je pro něj ten nejlepší výsledek, a 2 dostane dvacet let, což je pro něj výsledek nejhorší. Avšak 1 uznává, že je to riskantní; pokud vyjdou s pravdou ven on i 2, každý dostane osm let. Možná by bylo lepší se nepřiznávat. Když se nepřizná, a nepřizná se ani 2, každý dostane jeden rok, což není tak hrozné. Ale co když on se nepřizná a 2 ano – pak 2 dostane pouhého půl roku a on strašných dvacet let.

Je zřejmé, že rozumová úvaha nemůže poskytnout tu nejlepší odpověď ani jednomu vězni, pokud si navzájem nevěří, že udělají to, co je nejlepší pro oba. Pokud se jeden z nich rozhodne na základě strachu nebo chamtivosti, prodělají na tom oba. Avšak nemá smysl volit na základě toho, co je dobré pro oba, pokud si jeden z nich není jistý, že ten druhý to udělá právě tak. A tak dobrovolníci hrají, s různými výsledky, podle toho, jaké jim experimentátor dal podmínky a instrukce. (Dosáhnout toho, co je dobré pro oba, se podaří pouze někdy.)

Věžňovo dilema se používá, v různých obměnách, více než třicet let ke studiu důvěry, spolupráce a podmínek, které důvěru a spolupráci navozují, nebo potlačují.⁴

Nějaký vysokoškolák vyzvání u dveří rodinných domů v Palo Alto v Kalifornii, představuje se jako zástupce občanského sdružení Ohleduplní řidiči a žádá něco nehorázného: svolení umístit na trávník před domem velikou tabuli s nápisem JEZDĚTE OPATRNĚ (nehorázného z toho důvodu, že na fotografii, kterou ukazuje, je krásný domek zčásti zakryt obrovskou tabulí s ledabyly nakreslenými písmeny). Není divu, že většina obyvatel odmítne. Ale někteří souhlasí. Proč? Protože nebyli žádáni poprvé. Před čtrnácti dny k nim přišel jiný student, ohlásil se jako dobrovolník Místního výboru pro bezpečnost silničního provozu a požádal je, zda by nevyvěsili tabulku desetkrát deset centimetrů s úhledným nápisem BUĎTE OHLEDUPLNÝM ŘIDIČEM, a oni s touto nevinnou žádostí souhlasili. Z těch obyvatel, kteří nebyli připraveni onou předcházející skromnou žádostí, souhlasilo s velikou tabulí pouze sedmáct procent; z těch, co dříve souhlasili s vyvěšením deseticentimetrové cedulky, souhlasilo padesát pět procent.

Tento experiment, provedený v roce 1966, byl prvním z mnoha, které zkoumaly metodu „noha ve dveřích“, dobře známou lidem, kteří vybírají peníze na různé věci, to jest požádat nejprve o velmi malý příspěvek a později se vrátit a žádat mnohem víc. Experimentátory však zde nezajímalo vybírání peněz ani ohleduplná jízda, ale důvody, proč tato přesvědčovací metoda funguje. Přišli se závěrem, že ti lidé, kteří souhlasí s první malou žádostí, se následně považují za pomáhající a angažované pro společnost a toto sebepojetí způsobí, že příště, až přijde žádost o něco mnohem většího, bude u nich větší pravděpodobnost, že opět pomohou.⁵

Personál jedné velké psychiatrické léčebny tvrdí, že pan X je schizofrenik. Dobře oblečený muž ve středních letech k nim přišel s tím, že slyší hlasy; psychiatrovi na příjmu řekl, že ty hlasy jsou nejasné, ale že „jestli se nemýlím, říkají ‚prázdný‘, ‚dutý‘ a ‚dunivý‘“. Od té doby, kdy byl na příjmu, už o hlasech neřekl nic a choval se normálně, avšak personál ho nadále považuje za duševně nemocného. Sestry mu dokonce do karty zapisují jednu častou abnormální činnost: „Pacient se zabývá psaním.“ Někteří spolupacienti ho vnímají jinak; jak říká jeden z nich: „Vy nejste blázen. Jste novinář nebo profesor. Kontrolujete kliniku.“

Pacienti mají pravdu, personál nikoli. V této studii z roku 1973 o tom, jak se personál psychiatrických léčeben chová k pacientům, se jeden profesor psychologie a sedm výzkumných asistentů nechali přijmout do dvanácti léčeben na východním i západním pobřeží, přičemž použili historky o hlasech. Jakmile byli přijati, chovali se normálně. Jako pacienti tajně pozorovali postoje a chování personálu k pacientům, čehož by jinak nikdy nemohli být svědky, kdyby byli bráni jako badatelé. Mimo jiné zjistili tyto zarážející skutečnosti:

- Jakmile personál jednou identifikoval pacienta jako schizofrenika, každodenní důkazy o jeho zdraví buď přehlíželi, nebo si je nesprávně vykládali. V průměru to těmto pseudopacientům trvalo devatenáct dní naprosto normálního chování, než byli propuštěni.
- Poté, co personál začal považovat pseudopacienty za schizofreniky, maximálně se vyhýbali kontaktům s nimi. Na pacientovu přímou otázku typicky reagovali tím, že ji ignorovali, odvrátili pohled a šli dál.
- Členové personálu často vykonávali svou práci nebo spolu hovořili, jako by nebyli v přítomnosti pacientů. Jak napsal David Rosenhan, hlavní autor studie: „Osobně dosahovalo takových rozměrů, že pseudopacienti měli pocit, že jsou neviditelní nebo alespoň že vůbec nestojí za povšimnutí.“⁶

Ve školní psychologické laboratoři sedělo v oddělených kabinách šest studentů třetího ročníku a každý z nich měl na uších sluchátka. Účastník A ve svých sluchátkách slyší, jak experimentátor říká, že až napočítá do deseti, účastníci A a D mají co nejhlasitěji zakřičet „UÁÁ!“ a křičet tak po několik sekund. Po prvním kole A slyší, že po odpočítání má teď zakřičet jen on sám; dále má zakřičet všech šest a tak dále. Někdy jsou tyto pokyny předány všem šesti studentům, ale někdy dostane některý

z nich pokyny špatné. Například účastníkovi A mohou říci, že mají zakřičet všichni, i když ve skutečnosti všichni ostatní slyší, že křičet nemají. Aby se neodhalilo, co se ve skutečnosti děje, všech šest během každého pokusu ve sluchátkách slyší předem nahraný křik. (Tento experiment, jako mnoho jiných v sociální psychologii, by se nedal ani vymyslet před nástupem moderní komunikační techniky.)

Celý tento švindl však sleduje závažný cíl: je součástí řady studií o „společenské zahálce“, sklonu dělat ve skupině méně, než čeho je člověk schopen, pokud výsledek jeho práce nelze identifikovat a nemohou se o něm dozvědět druzí. Důkazem je v tomto případě měřená hlasitost křiku každého studenta (každý je odděleně nahráván přes mikrofon). Když se student domnívá, že křičí společně s jedním dalším, křičí průměrně jen na osmdesát dva procent hlasitosti v porovnání se situací, kdy si myslí, že křičí sám. A když se domnívá, že jich křičí všech šest, jeho průměrný výkon klesá na sedmdesát čtyři procent jeho výkonu sólového. Výzkumný tým ve zprávě uvádí: „V lidské přirozenosti existuje jasný potenciál pro společenskou zahálku. Domníváme se, že důsledky společenské zahálky jsou dalekosáhlé a hluboké. (...) Můžeme ji považovat za jakýsi druh společenské choroby.“⁷

Žádný výběr; ať je jakkoli různorodý, nemůže obsáhnout celou škálu témat a výzkumných metod sociální psychologie, ale snad tyto ukázky poskytnou určitou představu, o čem tato oblast vědy je – nebo alespoň o čem není. Není o tom, co se děje vyloženě v hlavě člověka, jako při karteziánské, jamesovské a freudovské introspekci, ani to není o velkých sociologických jevech, jako jsou stratifikace, sociální struktura a společenské instituce.

Je to o všem mezi – o všem, co si člověk myslí nebo co dělá následkem toho, co si myslí nebo dělají jiní lidé, nebo toho, co si člověk *myslí*, že si myslí a co dělají druzí. Jak napsal Gordon Allport před mnoha lety, sociální psychologie je „pokusem porozumět a vysvětlit, jak je myšlení, cítění a chování jednotlivce ovlivňováno skutečnou, představovanou nebo zprostředkovanou přítomností druhých“.⁸ Toto je spíše než definice jen zkratkový popis, ale teď, když jsme se podívali na některé příklady, začínáme chápat, co tím Allport myslel, a vidíme, jak těžké je vyjádřit to slovy.

Případ mnohonásobného otcovství

Sociální psychologie je vědní obor nový a zároveň starý. Ve své moderní podobě se objevila teprve před šedesáti lety a uchytla se teprve v letech padesátých, nicméně filozofové a prvotní psychologové už dlouho předtím sestavovali teorie o tom, jak interakce s druhými lidmi ovlivňují náš duševní život, a naopak, jak naše duševní procesy a osobnost ovlivňují sociální chování. Dało by se říci, podle Allporta, že zakladatelem sociální psychologie byl Platon, a když ne on, tak Aristoteles, a když ne on, pak kterýkoli z mnoha pozdějších politických filozofů, jako byli Hobbes nebo Bentham, i když všichni tyto předchůdci přispěli jen hlubokým rozvažováním, niko-

li vědou.⁹ Nároky na otcovství se stávají početnějšími, i když stejně ošemetnými, v 19. a na začátku 20. století: Auguste Comte, Émile Durkheim, americký sociolog Charles Horton Cooley a mnoho dalších psalo o sociálněpsychologických otázkách, avšak jejich práce stále velkou měrou spočívala ve filozofování od stolu, nikoli v empirické vědě.

V roce 1897 provedl americký psycholog jménem Norman Triplett první empirický test rozumné sociopsychologické hypotézy. Dočetl se, že cyklističtí závodníci dosahují vyšší maximální rychlosti, když jedou ve skupině, než když jedou sami, a napadlo ho, že to možná platí i obecně, že výkon člověka je ovlivněn přítomností druhých. Aby otestoval tuto hypotézu, nechal deseti- a dvanáctileté děti navíjet rybářské vlasce jednotlivě a ve dvojicích (ale neřekl jim, o co mu jde) a zjistil, že mnoho z nich opravdu navíjí rychleji, když je při tom přítomné druhé dítě.¹⁰

Triplett udělal víc, než že ověřil tuto hypotézu; vytvořil hrubý model pro sociálněpsychologický výzkum. Tato jeho metoda, to jest experiment, který napodobuje skutečnou situaci, přitom skrývá před dobrovolníky to, co experimentátor ve skutečnosti sleduje, a srovnává vliv přítomnosti a nepřítomnosti proměnné (v tomto případě diváků), se stala převládajícím typem sociálněpsychologického výzkumu. Kromě toho jeho téma, „sociální facilitace“ (pozitivní vliv přihlížejících na výkon jednotlivce), zůstalo hlavním problémem – Allport dokonce tvrdil, že jediným –, který sociálněpsychologové dalších třicet let zkoumali.

Sociální psychologie překročila omezení Triplettova tématu ve třicátých letech, kdy Muzafer Sherif (1906–1988), Turek, který studoval psychologii na Harvardu a v Kolumbii, zkoumal vliv druhých lidí na úsudek jednotlivce, nikoli na jeho výkon. Sherif žádal své subjekty, jednoho po druhém, aby se posadily do tmavé místnosti, upřeně se dívaly na malé světélko a aby mu řekly, až se světélko začne pohybovat a jak daleko se pohybuje. (Nevěděly, že tento zjevný pohyb je běžnou zrakovou iluzí.) Sherif zjistil, že každá osoba, když je testována samostatně, má svůj typický vjem toho, jak daleko se světlo pohybuje, ale když je konfrontována s názory druhých, má tendenci přiklonit se ke skupinové normě.¹¹ Jeho experimenty překvapivě prokázaly, jak je úsudek jednotlivce citlivý na názor skupiny, a tím ukázaly cestu stovkám experimentů o konformitě v následujících dvou desetiletích. (Aschův slavný pokus o délce úseček, který jsme popsali výše, se uskutečnil téměř o dvacet let později.)

Ještě významnější rozvoj v oblasti sociální psychologie byl důsledkem nástupu fašismu v Německu. Ve třicátých letech emigrovalo do Ameriky mnoho židovských psychologů, z nichž někteří měli širší pohled na sociální psychologii než psychologové v americké tradici. Mezi těmito uprchlíky byl i člověk, který je všeobecně považován za opravdového otce oboru, Kurt Lewin, o němž jsme slyšeli již dříve; byl tvarovým psychologem na Berlínské univerzitě a jeho doktorandka, Bluma Zeigarniková, provedla experiment, ve kterém testovala svou hypotézu, že nedokončené úlohy se pamatují lépe než dokončené. (Měla pravdu.) Přestože se Lewinovo jméno nestalo nikdy příliš známé na veřejnosti, a pomineme-li psychology a studenty

psychologie, je neznámé i dnes, Edward Chase Tolman o něm po jeho smrti v roce 1947 řekl:

Freud jako psycholog klinický a Lewin jako psycholog experimentální – to jsou dva muži, jejichž jména budou stát před všemi ostatními v historii naší psychologické epochy. Neboť právě jejich rozdílné, avšak doplňující se poznatky poprvé umožnily, aby se psychologie aplikovala na skutečné lidi a na skutečnou lidskou společnost.¹²

Lewin, se svými tlustými brýlemi a vědeckou vizáží, byl vzácným zjevem: génius, jenž byl nesmírně společenský a přátelský. Miloval a podporoval vášnivě, neřízené skupinové diskuse o psychologických problémech mezi kolegy či studenty; v takových chvílích byla jeho mysl intelektuálním pazourkem, ze kterého sršely gejzíry jisker – hypotézy, které zdarma předával druhým, nápady na důvtipné experimenty, a často ho těšilo, že tyto experimenty může nechat uskutečnit a že se na nich může podílet.

Lewin se narodil v roce 1890 v Posenu (tehdy součást Pruska, dnes součást Polska), kde jeho rodina vlastnila malý obchod se smíšeným zbožím.¹³ Ve škole měl špatný prospěch a nevykazoval žádné známky intelektuálního nadání, možná následkem antisemitismu svých spolužáků, ale když mu bylo patnáct, rodina se přestěhovala do Berlína, kde intelektuálně prospíval, začal se zajímat o psychologii a nakonec získal i doktorát na Berlínské univerzitě. Většina přednášek a cvičení z psychologie tam však probíhala ve wundtovské tradici. Lewinovi tyto problémy připadaly malicherné, hloupé a bez přínosu pro pochopení lidské podstaty, a tak zatoužil po smysluplnější psychologii. Krátce poté, co se Lewin na univerzitu vrátil z vojenské služby v první světové válce, stal se vedoucím této instituce Köhler a Wertheimer zaměstnancem, a Lewin tam našel to, co hledal, ve formě tvarové teorie.

Jeho prvotní tvarové studie se zabývaly motivací a aspirací, ale brzy začal aplikovat tvarovou teorii na sociální otázky. Lewin chápal sociální chování v termínech „teorie pole“, což byl způsob, jak zobrazit celý souhrn sil, které ovlivňují sociální chování člověka. V tomto pohledu je každý člověk obklopen „životním prostorem“ či dynamickým silovým polem, v němž jeho potřeby a cíle interagují s vlivy prostředí. Sociální chování se dá schematizovat v pojmech napětí a vzájemných reakcí mezi těmito silami a jako tendence člověka udržovat mezi nimi rovnováhu, nebo rovnováhu obnovovat, byla-li narušena.¹⁴

Aby tyto interakce zobrazil, kreslil Lewin neustále „Jordanovy křivky“ – ovály představující životní prostory – na tabule, na ústřížky papíru, do prachu nebo do sněhu, a zakresloval do nich souboje sil v životních situacích. Studenti v Berlíně tyto ovály nazývali „Lewinova vajíčka“; později je jeho studenti na MIT (Massachusetts Institute of Technology, Massachusettský technologický institut) nazývali „Lewinovy vany“; a ještě později, na Iowské univerzitě, jim říkali „Lewinovy brambory“. Ať už to byla vajíčka, vany nebo brambory, znázorňovaly procesy, jež se odehrávají v malé,

uzavřené skupině, ve výseku reality, který Lewin považoval za území sociální psychologie.

Přestože se v Berlíně na Lewinovy přednášky a do jeho výzkumných projektů hrnuly zástupy studentů, na akademickém žebříčku pokročil Lewin, stejně jako mnoho dalších židovských vědců, jen velmi málo. Avšak jeho výborné články o teorii pole, zejména aplikované na interpersonální konflikty a na vývoj dítěte, mu v roce 1929 přinesly pozvání přednášet na Yale a další pozvání v roce 1932 na půlroční pobyt na Stanfordu. V roce 1933, krátce poté, co se Hitler stal kancléřem Německa, odešel Lewin z Berlínské univerzity a s pomocí amerických přátel získal dočasné místo na Cornellu a později trvalé místo na Iowské univerzitě.

V roce 1944 uskutečnil své dlouholeté přání a založil vlastní institut sociální psychologie, Výzkumné středisko pro skupinovou dynamiku (Research Center for Group Dynamics), v Massachusettském technologickém institutu, kde shromáždil prvotřídní zaměstnance a skupinu vynikajících studentů. Z institutu se stalo prvotní výzkumné středisko hlavního proudu americké sociální psychologie. O pouhé tři roky později, v roce 1947, sedmapadesátiletý Lewin zemřel na infarkt; Výzkumné středisko pro skupinovou dynamiku brzy přesídlilo na Michiganskou univerzitu a jeho bývalí studenti tam, i na jiných místech, pokračovali v šíření Lewinových myšlenek a metod.

Lewinův odvážně tvořivý experimentální styl, o mnoho přesahující dřívější sociální psychology, se stal nejvýraznějším rysem oboru. Dobře to ilustruje studie, inspirovaná jeho zkušeností s diktátorským fašismem a jeho vášnivým obdivem k americké demokracii. Aby zjistili, jaký má na lidi vliv autokratické a demokratické vedení, Lewin a dva jeho studenti, Ronald Lippitt a Ralph White, vytvořili množství kroužků pro jedenáctileté chlapce. Do každého kroužku dodali dospělého vedoucího, aby tam organizoval tvořivou manuální činnost, hry a další aktivity. Každého vedoucího nechali ztělesňovat jeden ze tří stylů: autokratický, demokratický nebo benevolentní. Chlapci ve skupinách s autokratickým vedoucím se brzy stali buď nepřátelskými, nebo pasivními, chlapci u demokratického vedoucího se stali přátelskými a spolupracujícími a chlapci u benevolentního vedoucího se stali sice přátelskými, ale apatickými a neměli chuť do práce. Lewin se netajil tím, jak je pyšný na výsledky tohoto experimentu, který potvrdil jeho přesvědčení o zhojbném vlivu autokratického vedení na lidské chování a o příznivém účinku vedení demokratického.¹⁵

Právě témata a experimenty, jako byl tento, způsobily, že měl Lewin tak silný vliv na sociální psychologii. (Teorie pole mu umožnila takovýto výzkum vymyslet, ale nikdy se pro obor nestala klíčovou.) Leon Festinger (1919–1989), Lewinův student, kolega a intelektuální dědic, řekl, že Lewinův přínos byl dvojnásobný. Jednak to byl jeho prozíravý výběr zajímavých a důležitých problémů; především díky němu začala sociální psychologie zkoumat soudržnost skupiny, rozhodování ve skupině, autoritářské versus demokratické vedení, techniky na změnu postojů a řešení konfliktů. Za

druhé to byl jeho „důraz na vytváření, v laboratorních podmínkách, silných sociálních situací, které na lidi mocně zapůsobily“ a jeho mimořádná vynalézavost co se týče způsobů, jak tyto experimenty realizovat.¹⁶

Navzdory Lewinově smelujícímu vlivu měla sociální psychologie po několik let zázemí pouze na několika málo velkých městských univerzitách. Jinde stále kraloval behaviorismus a jeho stoupenci tvrdili, že sociální psychologie se zabývá duševními procesy do větší míry, než je přijatelné. Avšak během druhé světové války se na popud armády uskutečnilo několik důležitých sociálněpsychologických výzkumů morálky a chování vojáků a množství společenských vlivů a problémů v poválečných letech s sebou přineslo i vlnu zájmu o mladou disciplínu. Byly to například: zvyšující se mobilita americké populace a mnoho společenských a mezilidských problémů, které s sebou přinesla; vyhledávání nových a přesvědčivějších metod prodeje v rozšiřujícím se obchodním světě; úsilí sociologů porozumět fašistické genocidě a, v širším pohledu, zdrojům agrese a možnostem její kontroly; postupný návrat kognitivismu do psychologie; vzestup senátora McCarthyho, stimulační zájem o jevy konformity; nepřetržité mezinárodní rozhovory, které obrátily pozornost sociálních psychologů na skupinovou dynamiku a teorii vyjednávání.

Během padesátých let se sociální psychologie rozvíjela neuvěřitelnou rychlostí a brzy ji na univerzitách ve Spojených státech nabízela doslova každá katedra psychologie. Vzpouza americké mládeže v šedesátých letech, nepokoje způsobené válkou ve Vietnamu, angažovanost černochů, žen a homosexuálů a další společenské problémy z ní dělaly stále důležitější vědní obor. Často však, když se obchodníci a zákonodárci obraceli na sociální psychology, se zděšením zjišťovali, že sociální psychologové jsou teprve na začátku své práce a hotové odpovědi ještě nejsou k dispozici. Ničemně netrvalo dlouho a údaje, které badatelé nashromáždili, americkou společnost výrazně ovlivnily, jak dosvědčuje jeden jediný příklad. Nejvyšší soud Spojených států se ve svém rozsudku v případě z roku 1954 *Brown versus ministerstvo školství* vyslovil, že důkazy „moderní autority“ ukazují, že černošské děti jsou segregovaným vzděláváním poškozovány, a citoval množství sociálněpsychologických studií dokládajících, že segregované školství, i kdyby bylo rovnocenné, zanechává v černošských dětech pocit méněcennosti, nízkého sebehodnocení a nepřátelství vůči sobě. Lewin, kdyby ještě žil, by byl na své potomky určitě hrdý.

Uzavřené případy

Mnoho sociálních psychologů má pocit, že jejich obor příliš podléhá vrtochům módy; „palčivé otázky“ v jeho krátké historii čtyřiceti let jakožto vedoucí disciplíny přicházely a odcházely a určitá témata, která kdysi tvořila samu podstatu sociální psychologie, byla později uložena do skladiště.

Hlavním důvodem však není ani tak módnost, ale sama podstata sociální psychologie. Ve většině jiných vědních oborů se znalosti o určité skupině jevů hromadí a prohlubují, avšak sociální psychologie se zabývá okruhem problémů, které mají spolu málo společného a příliš na sebe nenavazují. Následkem toho už upoutalo pozornost sociálních psychologů mnoho jevů, které byly poté intenzivně studovány a v podstatě vysvětleny. Když už zbývá doplnit pouze detaily, je taková složka pro praktické účely označena nápisem „Vyřešeno“ a případ se uzavře.¹⁷

Zde jsou tři slavné uzavřené případy.

Kognitivní disonance

Byla to bezpochyby nejvlivnější teorie v sociální psychologii a převládající téma v odborných časopisech od konce padesátých do začátku sedmdesátých let. Pak své postavení v centru pozornosti postupně ztratila a dnes je přijatým souhrnem vědomostí, avšak nikoliv už oblastí aktivního výzkumu.

Teorie kognitivní disonance říká, že člověk cítí napětí a neklid, když zastává protichůdné názory (například: „Ten a ten člověk je kecal a otrava“, ale „Potřebuji ho jako přítele a spojence“), a bude hledat cesty, jak tuto disonanci snížit („Ten a ten člověk nebude tak špatný, když ho lépe poznám“, nebo „Vlastně ho nepotřebuji; docela se bez něho obejdu“).

Ve třicátých letech se k tomuto tématu přiblížil Lewin, když zkoumal, jak se změní postoje člověka, který je členem skupiny, a ta skupina vysloví nějaké rozhodnutí, a jak takový člověk bude mít sklon pevně se tohoto rozhodnutí držet a další protikladné informace ignorovat. Lewinův žák Leon Festinger tento výzkum propracoval a vyvinul teorii kognitivní disonance.¹⁸

V roce 1939 Festinger nastoupil jako mladý student na Iowskou univerzitu, už s úmyslem, že se stane Lewinovým žákem – nikoli v oblasti sociální psychologie, o kterou nejevil žádný zájem, ale aby studoval jeho rané práce o motivaci a aspiraci. Kouzlo Lewinovy osobnosti ho však přitáhlo k sociální psychologii a v roce 1945 se stal docentem v Lewinově novém Výzkumném středisku pro skupinovou dynamiku na MIT.

Po několika let po Lewinově smrti kráčel Festinger, nyní působící na Minnesotské univerzitě, v Lewinových stopách, díky svému bystrému intelektu, díky nadšení, které projevoval při vyučování, a díky odvaze, s níž uskutečňoval výzkum, který překračoval hranice slušnosti, aby tak získal jinak nedosažitelná data. Částečně napodoboval Lewinovu smělost, ale částečně vyjadřoval i svou vlastní osobnost. Festinger byl prehlivý muž menší postavy a milovník kribidže a šachu, jež hrával s nesmírným nasazením. Měl nepoddajného, divokého, agresivního ducha, jakého často nacházíme u lidí, kteří vyrostli mezi světovými válkami v bouřlivé Jihovýchodní čtvrti v New Yorku.

Vynikajícím příkladem Festingerovy odvahy a neotřelosti byl výzkumný projekt, v němž on a dva jeho mladí kolegové, Henry W. Riecken a Stanley Schachter (jeho

studenti na MIT), vystupovali sedm týdnů jako tajní agenti. V září 1957 si v novinách přečetli příběh o paní Marianě Keechové (jméno není pravé), ženě v domácnosti z jednoho města nedaleko Minneapolis, která tvrdila, že už téměř rok dostává zprávy od vyšších bytostí, jež identifikovala jako ochránce z planety Clarion. (Zprávy přicházely ve formě automatického psaní, když byla v transu.) Odhalila tisku, že podle těchto ochránců postihne 21. prosince severní polokouli velká potopa a všichni její obyvatelé, až na několik vyvolených, zahynou.

Festinger, který již rozpracovával svou teorii, a jeho mladí kolegové měli vynikající příležitost, jak prozkoumat kognitivní disonanci z první ruky. Takto svou hypotézu uvedli v *Když se nevyplní proroctví*, zprávě publikované v roce 1956:

Předpokládejme, že člověk něčemu věří celým svým srdcem; předpokládejme dále, že je této víře zcela oddán, že kvůli ní podnikl neodvolatelné kroky; konečně předpokládejme, že je mu předložen důkaz, jednoznačný a nepopíratelný důkaz, že jeho víra je chybná: Co se stane? Ten člověk často povstane nejen neotřesen, ale přesvědčen o pravdě své víry ještě více než kdykoli předtím.¹⁹

Tito tři sociální psychologové se domnívali, že veřejné prohlášení paní Keechové a následně události budou neocenitelnou reálnou ukázkou vytvoření paradoxní reakce na rozporuplná fakta. Zavolali paní Keechové, představili se jako obchodník a dva jeho přátelé, které její příběh nesmírně zaujal a kteří chtějí vědět víc. Riecken se představil svým skutečným jménem, avšak Schachter, který měl nezničitelný smysl pro humor, se představil jako Leon Festinger a překvapenému Festingerovi nezbylo nic jiného než říci, že je Stanley Schachter a tuto svou identitu ve všech kontaktech s paní Keechovou a jejími stoupenci udržovat.²⁰

Dozvěděli se, že paní Keechová již shromáždila malé společenství, které se pravidelně schází, připravuje plány do budoucnosti a očekává konečné příkazy z planety Clarion. Výzkumný tým sestavil plán, v němž oni tři plus pět pomáhajících studentů byli „tajní účastníci-pozorovatelé“. Tvářili se, že všemu opravdu věří, a šedesátkrát během sedmítýdenního období navštívili členy kultu a zúčastnili se jejich setkání. Některé návštěvy trvaly jenom hodinu nebo dvě, ale jiné zahrnovaly sezení ve formě seancí trvajících dvanáct až čtrnáct hodin. Výzkum byl fyzicky i duševně vyčerpávající, částečně kvůli úsilí skrýt vlastní reakce na absurdní průběh setkání, částečně kvůli potížím, jak zaznamenat slova ochránce pronášená ústy paní Keechové a ostatních v průběhu transu. Jak později vzpomínal Festinger:

Čas od času, ne příliš často, aby to nevyvolalo podezření, někdo z nás odešel na záchod, aby si tam v soukromí udělal poznámky – to bylo jediné místo v domě, kde bylo nějaké soukromí. Občas jeden nebo dva z nás oznámili, že jdeme na krátkou procházku na čerstvý vzduch. Pak jsme zběsile uháněli do hotelu, abychom diktovali ze svých poznámek... Když byl výzkum ukončen, všichni jsme se doslova zhroutili únavou.²¹

Konečně paní Keechová obdržela dlouho očekávanou zprávu. V určenou dobu dorazí na určené místo vesmírné lodě, aby věřící zachránily a odvezly do bezpečí. Avšak vesmírné lodě nedorazily ani tehdy, ani v žádném pozdějším slíbeném termínu a 21. prosinec proběhl bez jakékoli povodně.

V tom okamžiku dostala paní Keechová slyšení, že díky dobrotě a světlu, jež vyzařují z věřících, se Bůh rozhodl pohromu odvolat a svět ušetřit. Někteří členové, zejména ti, kdo měli pochyby a nebyli si jistí, si nedovedli neúspěch proroctví dát do souladu se svým přesvědčením a odpadli, avšak ti členové, kteří vykazovali největší nasazení – někteří dokonce odešli ze zaměstnání a prodali svůj majetek –, se chovali přesně tak, jak výzkumníci předpokládali. Odcházel ještě více přesvědčení o pravdivosti zjevení paní Keechové, a tak zabraňovali konfliktu mezi tím, čemu věřili, a zklamáním z reality.

Festinger svou teorii kognitivní disonance dále rozvinul a publikoval v roce 1957. Okamžitě se stala ústředním problémem sociální psychologie a více než patnáct let zůstala hlavním tématem experimentálního výzkumu. V roce 1959 Festinger s kolegou J. Merrillem Carlsmithem uskutečnili, co je obvykle uváděno jako klasický experiment kognitivní disonance. Umně zmátli své dobrovolníky ohledně účelu studie, protože kdyby dobrovolníci věděli, že experimentátoři chtějí vidět, jestli změní svůj názor na určitou věc, a tím minimalizují kognitivní disonanci, mohli by se cítit v rozpacích, zda mají svůj názor opravdu měnit.

Festinger a Carlsmith nechali studenty provádět nesmírně nudný úkol: museli na podnos naskládat tucet cívek, dát je pryč, naskládat je zpátky a totéž opakovat půl hodiny. Pak museli pootočit čtyřicet osm kolíků zapíchaných do desky o čtvrt otáčky, pak o další čtvrt otáčky, a tak dále, opět půl hodiny. Když subjekt práci skončil, jeden z experimentátorů mu řekl, že účelem pokusu je zjistit, jestli očekávání toho, jak zajímavá úloha bude, ovlivní dokonalost jejího provádění, a že on byl ve skupině s „nulovým očekáváním“, avšak ostatním že řeknou, že úloha je zajímavá. Bohužel, pokračoval experimentátor, pomocník, který to měl říci dalšímu subjektu, právě volal, že nestihne přijít. Experimentátor řekl, že potřebuje někoho, kdo by pomocníka zastal a požádal subjekt o pomoc. Ně kterým subjektům za to nabídl dolar, jiným dvacet dolarů.

Téměř všichni souhlasili, že dalšímu subjektu (který ve skutečnosti o všem věděl) řeknou zřejmou lež. Když to udělali, byli dotázáni, za jak zajímavou považovali úlohu oni sami. Jelikož úloha byla naprosto očividně nudná, lhaní o tom někomu jinému vytvořilo situaci kognitivní disonance („Lhal jsem o tom někomu druhému. Ale já přece nelžu.“). Klíčovou otázkou bylo, jestli množství peněz, které dobrovolníci dostali, vede ke snížení disonance, a to tak, že se sami rozhodli, že úloha ve skutečnosti byla zajímavá.

Intuitivně bychom mohli očekávat, že ti, kteří dostali dvacet dolarů – což byla v roce 1959 nezanedbatelná částka –, spíše změní svůj názor na úlohu než ti, kteří dostali dolar. Avšak Festinger a Carlsmith předpovídali opak. Ti, kdo dostali dvacet

dolarů, budou mít dobrou odměnu, která ospravedlní jejich lhaní, ale ti, kdo dostali dolar, budou mít ospravedlnění tak malé, že budou nadále cítit rozpor, a ten sníží tím, že sami sebe přesvědčí, že úloha byla vlastně zajímavá, a že tudíž ani nelhali. A to je přesně to, co ukázaly výsledky.²²

Festinger a Carlsmith byli nadšeni; pro sociální psychology je zvlášť zajímavé objevit něco, co není zřejmé, nebo co protičeží obvyklému názoru. Jak Schachter často říkal svým studentům, je plýtváním času studovat *bubbe* psychologii; to je taková psychologie, že když své babičce – *bubbe*, v jidiš – řeknete, co jste objevili, ona vám odpoví: „A co je jinak nového? Za tohle tě platí?“²³

Teorie kognitivní disonance vyvolala mnoho nepřátelské kritiky, kterou Festinger rázně odmítal jako „brak“ a připisoval ji té skutečnosti, že teorie předkládá „ne příliš idealistický“ obrázek o lidstvu.²⁴ Ať už byly motivy kritiky jakékoli, záplava experimentů ukázala, že kognitivní disonance je zdravým (konzistentním) poznatkem. A navíc i plodnou teorií. Jak vzpomínal významný sociální psycholog Elliot Aronson: „Stačilo jen sednout si a mohli jsme za večer vymyslet deset dobrých hypotéz... Hypotéz, na které by o deset let dříve nikdo ani nepomyslel.“²⁵ Teorie rovněž vysvětlila mnohé sociální chování, které nazapadalo do rámce teorie behavioristické. Zde je několik příkladů, všechny ověřené experimenty:²⁶

- Čím těžší je získat členství ve skupině (jako například když v ní existuje kruté vstupní prověřování a buzerování nováčků), tím více si člověk, který je přijat, skupinu považuje. Sami sebe přesvědčujeme, že milujeme to, co nám způsobilo bolest, abychom měli pocit, že ta bolest stála za to.
- Když se lidé chovají podle svého mínění hloupě nebo nemorálně, mění své postoje tak, aby uvěřili, že jejich chování je rozumné a ospravedlnitelné. Kuřáci například tvrdí, že důkazy o kouření a rakovině nejsou dost průkazné; studenti, kteří podvádějí, říkají, že podvádějí všichni ostatní, a oni tudíž musí také, aby nebyli v nevýhodě.
- Lidé, kteří mají protikladné názory, dokáží interpretovat stejné zprávy či fakta o předmětu pře zcela odlišně; každý vidí a pamatuje si to, co podporuje jeho názor, a přehlíží a zapomíná to, co by přineslo nesoulad.
- Když se lidé, kteří sami sebe považují za poměrně humánní, ocitnou v situaci, kdy ubližují nevinným druhým, jako například když vojáci často během bitvy ubližují civilistům, snižují výslednou disonanci tím, že své oběti znehodnocují („Ti parchanti pomáhají nepříteli. Kdyby mohli, zapíchl by mě ze zadu nožem.“). Když někteří lidé těží ze sociální nerovnosti, kvůli níž jiní lidé trpí, často sami sebe přesvědčují, že ti, kdo trpí, stejně nejsou schopni ničeho lepšího, že jsou se svým způsobem života spokojeni a že jsou špinaví, zahálčiví a nemorální.

* Všichni studenti, když jim vysvětlili hlavní účel experimentu, byli požádáni o vrácení peněz. Pouze jeden student – který dostal jeden dolar – se bránil (Aron a Aron, 1989, s. 115).

Nakonec ještě jeden „přirozený experiment“, který ilustruje lidskou tendenci snížit kognitivní disonanci racionalizací:

– Po zemětřesení v Kalifornii v roce 1983 najalo město Santa Cruz, v souladu s novým kalifornským zákonem, Davea Steevese, dobře známého inženýra, aby odhadl, jak by místní budovy přežily velké zemětřesení. Steeves vytypoval 175 budov, které by utrpěly značnou škodu, mnoho z nich přímo v obchodní zóně ve výstavném středu města. Městská rada byla zděšena zprávou a tím, kolik práce by znamenalo závěry zprávy realizovat. Závěry nepřijala a jednohlasně odhlasovala, že si počká na objasnění státního zákona. Steeves byl obviněn, že vyvolává poplach a jeho zpráva že je hrozbou pro blaho města, a žádné další akce se nepodnikly. Sedmáctého října 1989 zasáhlo zemětřesení stupně 7,1 oblast těsně za městem. V obvodu Santa Cruz bylo tři sta domů zničeno a pět tisíc vážně poškozeno; střed města ležel v troskách; pět lidí bylo usmrceno a dva tisíce zraněno.

Díky své explanační síle překonala teorie kognitivní disonance snadno všechny útoky. Dvacet pět let poté, co ji Festinger navrhl, a šestnáct let poté, co opustil sociální psychologii, aby zkoumal vnímání, zjistil průzkum mezi sociálními psychology, že sedmdesát devět procent považuje Festingera za člověka, který k jejich oboru přispěl nejvíce; přiblížil se mu pouze Lewin, se sedmdesáti procenty.²⁷

Jedna kritika namířená proti výzkumu kognitivní disonance se však nedala tak snadno vyvrátit. Experimentátoři téměř vždy přemluvili dobrovolníky, aby dělali věci, které by normálně neudělali (jako například lhát za peníze), bez jejich souhlasu je vystavovali náročným či zahanbujícím zážitkům, nebo jim odhalovali takové aspekty jejich osobnosti, že to otřásl jejich sebedůvěrou. Po experimentu badatelé tyto osoby „odškolili“, vysvětlili jim skutečný účel experimentu, důvod, proč bylo klamání nezbytné, a jaký byl přínos jejich účasti pro vědecké poznání. Záměrem bylo obnovit u nich pocit pohody, avšak kritikové trvali na tom, že vystavovat druhé lidi takovýmto experimentům bez jejich vědomí a souhlasu je neetické.²⁸

Tyto etické problémy nebyly typické jen pro výzkum disonance; ve vážnější formě existovaly i v jiných oblastech sociopsychologického výzkumu. Z tohoto hlediska je slavným experiment, provedený v roce 1971 profesorem Philipem G. Zimbardem, sociálním psychologem na Stanfordově univerzitě, a jeho třemi kolegy.²⁹ Chtěli zkoumat sociální psychologii uvěznění a najali studenty-dobrovolníky na simulaci vězeňského života, přičemž každý z nich měl hrát roli buď dozorce, nebo vězně. Všichni dobrovolníci podstoupili rozhovor a test osobnosti; bylo vybráno jednadvacet bílých mužů ze středních vrstev, kteří byli vyhodnoceni jako citově stabilní, vyzrálí a dodržující zákony. Hod mincí určil, kterých deset z nich bude vězni a kterých jedenáct dozorců, po dobu dvoutýdenního experimentu.

Jednoho klidného nedělního rána „vězně“ „zajala“ policie, dostali na ruce železka, zaprotokolovali je na policejní stanici, odvedli do „vězení“ (několik cel zřízených ve sklepení budovy psychologie na Stanfordu), tam je svlékli, prohledali, odvěšili

a vydali jim uniformy. Dozorci dostali obušky, železka, pšišťalky a klíče od cel; řekli jim, že jejich práce je udržovat ve vězení „pořádek“ a že si mohou vymyslet vlastní metody, jak chodit vězení řídit. Strážce věznic (Zimbardův spolupracovník) a dozorců sepsali seznam šestnácti pravidel, která museli vězňové dodržovat: měli dodržovat klid při jídle, v době odpočinku a po večerce, měli jíst ve vyhrazenou dobu, a ne jindy, měli se vzájemně oslovovat identifikačními čísly a všechny dozorce oslovovat „pane žaláři důstojníku“ atd. Porušení libovolného pravidla mohlo mít za následek trest.

Vztahy mezi dozorců a vězni se rychle zformovaly podle klasického vzorce: dozorců se na vězně začali dívat jako na podřadné a nebezpečné, vězňové začali dozorce považovat za tyrany a sadisty. Jak uvedl jeden dozorce:

Byl jsem sám sebou překvapený... Nutil jsem je, aby si vzájemně nadávali a čistili záchody holýma rukama. V podstatě jsem vězně považoval za dobytek a neustále jsem si říkal, že si na ně musím dávat pozor, kdyby něco zkoušeli.

Za několik dní zorganizovali vězňové povstání. Roztrhali svá identifikační čísla a zabarikádovali se v celách tak, že postavili postele proti dveřím. Dozorci na ně stříkali hasicími přístroji, aby je zahnali ode dveří, vpadli do cel, svlékli je, odnesli jim postele a všemožně je důkladně zastrášovali.

Od toho okamžiku dozorců neustále vymýšleli nová pravidla, často v noci vězně budili, aby je spočítali, nutili je provádět nudné a zbytečné úkoly a trestali je za „přestupky“. Pokoření vězňové se začali zabírat nespravedlivým zacházením. Někteří začali být rozrušení; jeden z nich do takové míry, že pátý den začal experimentátoři uvažovat o jeho propuštění ještě před koncem experimentu.

Příkladem rychlého vývoje sadismu u dozorců byly zápisky jednoho z nich, jenž před experimentem tvrdil, že je pacifista, že není agresivní a nedovede si představit, že by se k jinému člověku špatně choval. Pátý den si zapsal do deníku:

Vybral jsem ho [jednoho vězně], abych ho zvlášť pokořil, jednak proto, že si o to prosí, a taky proto, že se mi prostě nelíbí. (...) Nový vězeň (416) odmítá jíst párky. (...) Rozhodl jsem se, že je do něho dostanu násilím, ale on nechce jíst. Nechal jsem mu jídlo stékat po tváři. Nevěřil jsem, že to jsem já, kdo tohle dělá. Nenáviděl jsem se, že ho nutím jíst, ale jeho jsem nenáviděl ještě víc za to, že nejí.

Zimbardo a jeho kolegové neočekávali tak rychlé proměny ani v jedné skupince dobrovolníků a později ve zprávě napsali:

Na výsledku tohoto simulovaného vězeňského prožitku bylo nejvíce překvapující to, jak jednoduše se u zcela normálních mladých mužů dalo vyvolat sadistické chování a jak nakažlivé bylo šíření emoční patologie mezi těmi, kteří byli pečlivě vybráni právě na základě své citové stability.

Šestý den výzkumníci experiment náhle ukončili pro dobro všech zúčastněných. Nicméně byli přesvědčeni, že experiment byl přínosný; ukázal, jak snadno „mohou být normální, zdraví, vzdělaní mladí lidé radikálně proměněni pod institucioním tlakem „vězeňského prostředí““.

Možná, že toto zjištění bylo důležité, avšak v očích mnoha etiků byl experiment krajně neetický. Vyvíjel na dobrovolníky fyzický a citový stres, který nečekali, a ani nesouhlasili s tím, že jej podstoupí. Tím pádem experiment porušil zásadu, potvrzenou Nejvyšším soudem v roce 1914, že „každý duševně zdravý dospělý člověk má právo rozhodnout, jak bude nakládáno s jeho vlastním tělem“.³⁰ Kvůli těmto etickým problémům nebyl vězeňský experiment opakován; je to uzavřený případ.

Ale ani toto ještě nebylo nic ve srovnání s dalším experimentem, rovněž velké hodnoty a rovněž nyní uzavřeným případem. Otevřeme složku a podívejme se, co jsme se dozvěděli a jakými výjimečnými prostředky.

Poslušnost

Pod vlivem doznívání holocaustu se mnoho behaviorálních badatelů pokoušelo pochopit, jak se tolik normálních, civilizovaných Němců mohlo chovat k jiným lidským bytostem s takovou nepochopitelnou krutostí. Rozsáhlá studie publikovaná v roce 1950, provedená interdisciplinárním týmem s psychoanalytickou orientací, připisovala zaujatost a etnickou nenávisť „autoritářské osobnosti“, výsledku určitého typu rodičovské výchovy a zážitků z dětství.³¹ Avšak sociální psychologové pokládali toto vysvětlení za příliš zúžené; domnívali se, že odpověď pravděpodobně zahrnuje zvláštní sociální situaci, která nutí obyčejné lidi páchat bezcharakterní zvěrstva.

Aby se tato možnost prozkoumala, objevil se v newhavenských novinách na začátku šedesátých let inzerát, který svolával dobrovolníky na výzkum paměti a učení na Yaleově univerzitě.³² Mohl se přihlásit jakýkoli dospělý muž, který nebyl studentem, s tím, že účastníci dostanou čtyři dolary (zhruba ekvivalent dnešních dvaceti dolarů) za hodinu plus odvoz autem domů.

Bylo vybráno čtyřicet mužů ve věku dvacet až padesát let a ti byli odděleně pozváni na schůzky. Každého z nich uvítal v okázalé laboratoři malý, útlý mladík v šedém laboratorním plášti. Ve stejnou dobu přišel jiný „dobrovolník“, příjemný muž středního věku a irskoamerického vzhledu. Člověk v laboratorním plášti, údajný výzkumník, byl ve skutečnosti jednatřicetiletý středoškolský učitel biologie a muž ve středním věku byl povoláním účetní. Oba byli pomocníky sociálního psychologa provádějícího experiment, Stanleyho Milgrama z Yalu, a hráli role, které jim on předepsal.

Výzkumník vysvětlil oběma mužům, skutečnému a falešnému dobrovolníkovi, že zkoumá účinky trestu na učení. Jeden z nich bude „učitel“ a druhý „žák“ v experimentu, při kterém učitel bude dávat žákovi elektrickou ránu, kdykoli se žák dopustí

chyby. Dva dobrovolníci si pak tahali proužky papíru, aby se rozhodlo, kdo bude kdo. Na proužku, který si vytáhl „naivní“ dobrovolník bylo napsáno „učitel“. (Aby se dosáhlo tohoto výsledku, bylo „učitel“ napsáno na obou ústřížcích, ale spolupracovník svůj ústřížek zahodil, aniž jej ukazoval.)

Výzkumník pak vedl oba subjekty do malé místnosti, kde žáka usadil ke stolu, ke kterému mu připoutal ruce, a k zápěstí mu připojil elektrody. Žák řekl, že doufá, že rány nebudou příliš kruté; že trpí na srdce. Učitel byl pak odveden do sousední místnosti, odkud mohl k žákovi hovořit a mohl ho slyšet, ale neviděl ho. Na stole byla velká lesklá kovová krabice, generátor elektrických ran. Vpředu byla řada třiceti spínačů a každý měl uvedeno, jaké napětí vytváří (od 15 do 450 voltů), a popisný štítek: „mírná rána“, „střední rána“ a tak dále až k „nebezpečné: těžká rána“ při 435 volttech a konečně dva spínače jednoduše označené „XXX“.

Učitelova úloha, vysvětloval výzkumník, je číst seznam slovních dvojic (jako *modrý, obloha a pes, kočka*) žákovi, pak vyzkoušet jeho paměť přečtením prvního slova z dvojice a čtyř možných druhých slov, z nichž jedno bylo správné. Žák označí svou volbu zmáčknutím tlačítka, jež rozsvítí jednu ze čtyř zárovek před učitelem. Kdykoli žák odpoví špatně, učitel má zmáčknout spínač a dát mu ránu, počínaje na nejnižší hladině. Pokaždé, když žák udělá chybu, má mu učitel dát další, silnější ránu.

Zpočátku experiment probíhal snadno a bez zvláštních událostí; žák na něco odpovídal dobře, na něco špatně, učitel mu po každé špatné odpovědi udělil mírnou ránu a pokračoval. Avšak jak žák dělal více chyb a rány nabíraly na intenzitě – přístroj byl samozřejmě falešný a žádné rány se neudělovaly –, situace se stávala nepříjemnou; při 150 volttech žák hlasitě zanařikal; při 120 vykřikl, že rány začínají být bolestivé; při 150 zakřičel: „Chci pryč. Odmítám pokračovat!“ Kdykoliv učitel zaváhal, výzkumník, který stál vedle něj, řekl: „Prosím, pokračujte.“ Při 180 volttech žák volal: „Už tu bolest nevydržím!“ a při 270 kvílel. Když učitel váhal nebo se snažil vycouvat, výzkumník řekl: „Experiment vyžaduje, abyste pokračoval.“ Později, když žák bušil do zdi, nebo ještě později, kdy z plna hrdla křičel, výzkumník řekl přísně: „Je absolutně nutné, abyste pokračoval.“ Po 330, když už bylo v sousední místnosti jen ticho – jež se mělo vykládat stejně jako nesprávná odpověď – experimentátor řekl: „Nemáte na vybranou; musíte pokračovat.“

Kupodivu – překvapen tím byl i sám Milgram – 63 procent učitelů opravdu pokračovalo až do konce. Avšak nikoli proto, že by byli sadisté, kteří se radují z agonie, již, jak se domnívali, způsobují (standardní testy osobnosti nevykázaly žádný rozdíl mezi plně poslušnými subjekty a těmi, kteří v určitém okamžiku odmítli pokračovat); naopak, mnozí z nich při vyplňování příkazů akutně trpěli. Jak uvedl Milgram:

Ve velkém počtu případů dosáhl stupeň vnitřního napětí u učitele takového extrému, jaký se při sociálněpsychologických laboratorních výzkumech zřídka kdy vidí. Subjekty se potily, třáslly, koktaly, kousaly si rty, nařikaly a zarývaly si nehty do masa. (...)

Do laboratoře vstoupil zralý a zprvu vyrovnaný podnikatel, sebevědomý a s úsměvem na rtech. Během dvaceti minut se z něho stala chvějící se, koktající troska a rychle se blížil k nervovému zhroucení. (...) Přesto nepřestával reagovat na každé experimentátorovo slovo a zůstal poslušný až do konce.³³

Milgram, bohužel, nevedl žádné symptomy, které on sám snad mohl mít, když viděl své učitele trpět. Tento temperamentní, divoký mužšček ve svém jinak pestrém líčení neprojevil ani náznak toho, že by byl někdy utrpením svých subjektů nějak pohnut.

Výsledky svých experimentů vykládal tak, že situace, spolu s kulturním očekáváním, dala vzniknout fenoménu poslušnosti vůči autoritě. Dobrovolníci vstoupili do experimentu v roli spolupracujících a ochotných subjektů a výzkumník hrál úlohu autority. V naší společnosti a v mnoha jiných se děti učí poslouchat autoritu a neposuzovat, co jim autorita přikazuje udělat. V experimentu se učitelé cítili povinni plnit příkazy; dokázali působit bolest a újmu nevinnému člověku, protože měli pocit, že je to výzkumník, nikoli oni, kdo je za jejich činy zodpovědný.

Podle Milgrama jeho řada experimentů do velké míry vysvětlila, proč tolik jinak normálních Němců, Rakušanů a Poláků mohlo provozovat tábory smrti, nebo alespoň souhlasit s masovou vraždou Židů, cikánů a dalších opovrhovaných skupin. (Adolf Eichmann prohlásil, když byl souzen v Izraeli, že mu jeho úloha při likvidaci milionů Židů připadala nechutná, ale že musel plnit příkazy autority.)

Milgram ověřoval svou interpretaci výsledků tím, že nejrůznějšími způsoby měnil scénář. Při jedné variantě byl výzkumník odvolán k telefonu, aniž řekl učitelu něco o důležitosti pokračovat ke stále větším ranám; zastoupil jej jiný dobrovolník (další spojenec), který sám zdánlivě přišel na nápad rány zvyšovat, kam až to bude zapotřebí, a neustále učitelu říkal, aby pokračoval. Byl však náhradníkem, nikoli skutečnou autoritou; v této verzi experimentu pouze dvacet procent učitelů vytrvalo až do konce. Milgram rovněž měnil složení týmu. Místo přátelského, podsaditého žáka ve středním věku a místo upraveného, přísného mladého výzkumníka vyměnil. Za těchto podmínek se podíl učitelů, kteří šli až do konce, snížil, ale pouze na padesát procent. Bylo zřejmé, že klíčovým faktorem byly role autority a oběti, nikoliv osobnosti lidí, kteří je zastávali.

Alarmujícím doplňkem Milgramových výsledků byl jeho výzkum toho, jak si lidé *myslí*, že se v dané situaci zachovají. Experimentální situaci popsal detailně skupinám vysokoškoláků, behaviorálních vědců, psychiatrů a laiků a zeptal se jich, na jaké úrovni šoku by lidé jako oni odmítli pokračovat. Bez ohledu na rozdíly v příslušnosti ke skupině všichni prohlásili, že lidé jako oni by se experimentátorovi postavili a přestali spolupracovat asi při 150 voltech, když oběť požádala o propuštění. Milgram se rovněž zeptal skupiny mladších vysokoškoláků, na jaké úrovni by člověk *měl* neposlechnout; průměrná odpověď byla znovu kolem 150 voltů. Tudíž ani očekávání toho, jak by se lidé chovali, ani jejich mravní názory, jak by se chovat měli,

neměly nic společného s tím, jak se ve skutečnosti v autoritou ovládané situaci zachovali.

Milgramův výzkum poslušnosti vzbudil obrovský zájem a v roce 1964 získal cenu Americké asociace pro pokrok vědy (American Association for the Advancement of Science, AAAS) za sociopsychologický výzkum. (V roce 1984, když Milgram v jednapadesáti letech zemřel na infarkt, nazval jej Roger Brown „zřejmě tím nejnadanějším experimentátorem naší doby v sociální psychologii“.) V průběhu asi deseti let se uskutečnilo 130 podobných výzkumů, mnoho z nich i v jiných zemích. Většina z nich potvrdila nebo rozšířila Milgramovy závěry a několik let byl jeho postup či jeho variace, základním postupem používaným při studiu poslušnosti.³⁴

Dnes tyto metody již nikdo nepoužívá, a ani by se neodvážil, což je důsledek historického vývoje, na který se teď krátce podíváme.

Efekt přihlížejícího

V březnu 1964 se na titulní straně *New York Times* objevil případ vraždy v Kew Gardens, v newyorské čtvrti Queens, a šokoval celý národ, přestože na oběti, vrahovi ani na způsobu vraždy nebylo nic mimořádného. Kitty Genoveseová, mladá barmanka, byla cestou domů ve tři hodiny ráno ubodána k smrti Winstonem Moseleym, dělníkem, který ji neznal a který již předtím zabil dvě jiné ženy. Tento zločin byl takovou senzací proto, že útok trval půl hodiny (Moseley Genoveseovou bodl, odešel, po několika minutách se vrátil a bodl ji znovu, znovu odešel a znovu se vrátil, aby ji opět napadl). Během této doby Genoveseová opakovaně křičela a volala o pomoc, viděla a slyšelo ji třicet osm lidí vyhlížejících z oken svého bytu. Ani jeden z nich se ji nesnažil bránit, nepřišel jí na pomoc, když ležela a krvácela, ani nezavolal policii. (Jeden nakonec zavolał – když už byla mrtvá.)

Televizní komentáři a další vědátoři vykládali nečinnost třiceti osmi svědků jako důkaz odcizení a nelidskosti moderních obyvatel měst, zejména Newyorčanů. Avšak dva mladí sociální psychologové, bydlící ve městě, ani jeden z nich rodilý Newyorčan, nebyli s tímto ukvapeným odsuzováním spokojeni.³⁵ John Darley, docent na Newyorské univerzitě, a Bibb Latané, instruktor na Kolumbijské univerzitě a bývalý student Stanleyho Schachtera, se krátce po vraždě setkali na jednom večírku a zjistili, že mají cosi společného. Přestože si byli v mnohém nepodobní – Darley byl tmavovlasý, měšťač, akademický typ; Latané byl vytáhlý, světlavý chlapík s chlapeckým jižanským přízvukem a chováním – oba cítili, jakožto sociální psychologové, že pro nečinnost svědků musí existovat ještě nějaké lepší vysvětlení.

Onoho večera o té události hovořili dlouhé hodiny a dostali společný záblesk inspirace. Jak vzpomíná Latané:

Noviny, televize, všichni se ke skutečnosti, že třicet osm lidí bylo svědky zločinu a nikdo nic neudělal, stavěli tak, jako by to bylo na pochopení mnohem těžší, než kdyby

byli svědkové jeden či dva a ti neudělali nic. A najednou nás to napadlo: možná, že to bylo právě tím, že tam *bylo* těch třicet osm lidí, že se nic nepodniklo. Je to starý trik sociální psychologie, obrátit jev naruby a podívat se, jestli to, co bylo považováno za účinek, není ve skutečnosti příčinou. Možná, že každý z těch třiceti osmi lidí věděl, že spousta dalších lidí se dívá – a *proto* nikdo nic nepodnikl.³⁶

Přestože bylo pozdě večer, ti dva okamžitě začali navrhovat experiment, který by jejich hypotézu ověřil. O mnoho týdnů později, po velkém plánování a přípravách, rozběhli rozsáhlý výzkum, jak za různých podmínek reagují svědkové nehody.

Při tomto výzkumu se sedmdesát dva studentů Newyorské univerzity, v rámci úvodní přednášky z psychologie, účastnilo blíže nespecifikovaného experimentu, aby tak získali zápočet. Darley, Latané nebo jejich pomocník každému přichozícímu účastníkovi řekli, že experiment zahrnuje rozhovor o osobních problémech městských univerzitních studentů. Sezení mělo probíhat ve skupinkách po dvou, po třech nebo po šesti. Aby se minimalizovaly rozpaky při odhalování osobních záležitostí, budou studenti sedět v oddělených kabinách a budou hovořit přes mikrofon, budou se střídali a mluvit v daném pořadí.

Ať už naivní účastník hovořil údajně pouze s jedním dalším člověkem nebo s pěti – údajně, protože ve skutečnosti všechno, co slyšel říkat druhé, bylo předem nahráno na páse – byl první hlas vždy hlas studenta, který hovořil o svých potížích přizpůsobit se životu v New Yorku a studium a který se svěchoval, že ve stresu mívá sklony k epileptickým záchvatům. Hlas patřil Richardu Nishettovi, tehdejšímu studentu na Kolumbijské univerzitě a dnešnímu profesorovi na Michiganské univerzitě, jenž se při záchvatu osvědčil jako nejlepší herec. Když na něj přišla řada podruhé, začal mluvit nesouvisle a nesmyslně, prohlásil, že „už to na něj zase přichází“, začal se dusit a prosil o pomoc, lapal po dechu: „Umřu – eh eh – pomoc – eh eh – záchvat, eh,“ a po několika dalších záchvatech dušením mikrofon oněmňel.

Z těch účastníků, kteří se domnívali, že oni a epileptik jsou jediní rozmlouvající, 85 procent vyskočilo z kabinky, aby ohlásili záchvat, ještě dříve, než oběť oněmňela; z těch, kteří se domnívali, že záchvat slyší čtyři další, to udělalo jen 31 procent. Později, když byli studenti dotázáni, jestli přítomnost druhých ovlivnila jejich reakci, řekli, že ne; opravdu si nebyli vědomi toho, jak silný vliv na ně přítomnost druhých měla.

Darley a Latané měli nyní přesvědčivé sociopsychologické vysvětlení události v Kew Garden, jež nazvali „sociální inhibice zásahu přihlížejícího při nehodě“ neboli jednodušeji „efekt přihlížejícího“. Jak se domnívali, byla to přítomnost druhých svědků nehody, která u přihlížejícího způsobila pasivitu. Vysvětlení efektu přihlížejícího, říkali, „může spočívat spíše v jeho reakci na druhé pozorovatele než v předpokládaném selhání osobnosti ‚apatických‘ jednotlivců“.³⁷

Později vyslovili domněnku, že na efektu přihlížejícího se podílejí tři procesy: váhavost jednat před druhými, dokud člověk neví, zda pomoc či jiná činnost je vhodná; pocit, že nečinní druzí situaci rozumí a že není třeba nic dělat; a to nejdůležitěj-

ší, „rozptýlení odpovědnosti“ – pocit, že jelikož ostatní o nehodě vědí, je vlastní povinnost jednat oslabena.³⁸ Mnoho pozdějších experimentů Lataného a Darleyho, i jiných badatelů, potvrdilo, že v závislosti na tom, jestli přihlížející vidí ještě jiné okolostojící, jestli oni vidí jeho, nebo jestli přihlížející o přítomnosti druhých pouze ví, vstupuje ten či onen z těchto tří procesů do hry.

Experiment Darleyho a Lataného vzbudil široký ohlas a podnítil celou řadu následovatelů. Během dalších dvanácti let bylo při padesáti šesti výzkumech ve třiceti laboratorních konfrontováno se zjevnou nehodou celkem téměř šest tisíc naivních subjektů, samotných nebo v přítomnosti jednoho, několika či mnoha druhých lidí. (Závěr: Čím více přihlížejících, tím větší efekt přihlížejícího.) Zinscenované nehody byly mnoha typů: rána v sousední místnosti následovaná ženským nářkem; slušně oblečený mladý muž s holí (nebo alternativně špinavý mladík načichlý whisky) upadne ve voze v metru a marně se snaží vstát; fingovaná krádež knih; omdlení samotného experimentátora a mnoho dalších. Efekt přihlížejícího se zřetelně projevil u čtyřiceti osmi z padesáti šesti výzkumů; dohromady, asi polovina lidí, kteří byli sami, když došlo k nehodě, nabídla pomoc, v protikladu k dvaadvaceti procentům těch, kteří nehodu viděli nebo slyšeli v přítomnosti druhých.³⁹ Jelikož pravděpodobnost je menší než jedna ku padesáti jedna milionům, že tento celkový výsledek je náhodný, je efekt přihlížejícího jednou z nejlépe prokázaných hypotéz sociální psychologie. A jelikož byla tato hypotéza tak důkladně prověřena a jelikož byl odděleně změřen vliv tolika podmínek, přestala být v posledních letech příliš předmětem výzkumu a stala se dalším uzavřeným případem.

Výzkum pomáhajícího chování obecně – sociální a psychologické faktory, které buď podporují, nebo potlačují altruistické činy v jiných situacích než při nehodách – však i nadále sílil až do osmdesátých let a teprve nedávno snížil svou intenzitu. Pomáhající chování je součástí prosociálního chování, které během idealistických šedesátých let, začalo nahrazovat posedlost poválečných sociálních psychologů chováním agresivním; v sociální psychologii i nadále zůstává důležitou oblastí výzkumu.

V sociální psychologii je ještě mnoho dalších uzavřených případů. Zde je několik z nich, které stojí za povšimnutí, spolu s jedním či dvěma příklady hlavních poznatků u každého z nich:⁴⁰

Změna postoje (přesvědčování)

Osoby s nízkým sebehodnocením se dají přesvědčit snáze než osoby s vysokým sebehodnocením. Lidé více ovlivní výrok autority než stejně nebo lépe podložený výrok neautority. (...) Také se snáze nechají přesvědčit informacemi, které jen náhodou zaslechli, než které byly určeny přímo jim, a činnostmi, jež je někdo přiměl vykonávat (jako při Festingerově experimentu na kognitivní disonanci), než logickou argumentací.

Předsudky

Když jsou lidé zařazeni do skupiny nebo k nějaké skupině patří, obecně o ní smýšlí lépe než o jiných skupinách, aby si zachovali své sebehodnocení a pozitivní obraz o sobě. (...) Lidé předpokládají, že druzí, kteří s nimi sdílejí stejný vkus, názor nebo postoj, jsou jim podobní i v jiných oblastech a že ti, kdo se od nich v něčem odlišují, jsou jim nepodobní i jinde. (...) Vzájemná antipatie lidí v soupeřících či zneprátených skupinách mizí, pokud jsou skupiny přinuceny spolupracovat, aby dosáhly cíle cenného pro obě strany.

Skupinové rozhodování

Skupiny přijímají buď riskantnější, nebo konzervativnější rozhodnutí než jednotlivci, hlavně proto, že skupinová diskuse a výměna názorů umožňuje mnoha členům, aby se svobodně postavili na extrémnější pozici, než by udělali sami od sebe. (...) Skupiny podávají lepší výkon než jednotlivci v úlohách, kde k výsledku přispívá úsilí každého jednotlivce, ale nikoli v úlohách, kde existuje pouze jedno správné řešení a kde, pokud jej objeví jeden člen a není podporován alespoň ještě někým, může skupina správné řešení ignorovat. (...) Ve skupinách, organizovaných k vyřešení konkrétního problému, jsou zvláště důležité dva lidé: specialista na úlohu, který nejvíce hovoří, má nejvíce nápadů a je považován za vůdce; a odborník na emoce skupiny, jenž se nejvíce zaslouhuje o souhru a morálku.

Seznam pokračuje dál a dál, ale my už jsme viděli dosti. Sociální psychologové se během krátké historie svého oboru s nadšením vrhli na mnoho nejrůznějších témat, která později odložili, v některých případech proto, že zjistili, že jejich hypotézy jsou špatné, ale jindy proto, že z velké části problém vyřešili a přispěli tak do pokladnice přijímaných vědomostí o lidské přirozenosti a lidském chování.

Jedním společným faktorem pro mnoho z těchto uzavřených případů, obzvláště pro ty tři, jimiž jsme se zabývali podrobně, ale i pro stovky výzkumů, které jimi byly inspirovány, je používání pečlivě připravených klamavých scénářů. Téměř nic podobného nenajdeme v experimentálním výzkumu osobnosti, vývoje ani ve většině ostatních oblastí současné psychologie; klamavé experimenty však byly po mnoho let jádrem sociálněpsychologického výzkumu.

V letech následujících po norimberských procesech se zvedla kritika vůči experimentování s lidskými subjekty bez jejich vědomí a souhlasu a klamavé pokusy ze strany biologů, lékařů a sociálních psychologů se staly terčem silných útoků. Do zvláště těžké palby se dostal zejména Milgramův experiment s poslušností, nejen proto, že způsoboval utrpení lidem, aniž by je předem varoval a vyžádal si jejich souhlas, ale proto, že jim mohl způsobit trvalé psychické poškození tím, že jim ukázal nechutnou stránku jejich osobnosti. Milgram se přiznal, že je touto kritikou „naprosto šokován“, a zeptal se vzorku svých bývalých subjektů, jaké mají ze svého zážitku pocity. Napsal, že osmdesát čtyři procent sdělilo, že jsou rádi, že se experimentu zúčastnili, patnáct procent bylo neutrálních a pouze 1 procento své účasti litovalo.

Avšak v období rozšiřujících se občanských práv etické námitky proti výzkumu tohoto druhu zvítězily. V roce 1971 přijalo Ministerstvo zdraví, vzdělání a veřejného blaha (Department of Health, Education and Welfare, DHEW) nařízení, která určovala přípustnost výzkumných grantů a která ostře omezila svobodu sociálních psychologů a biomedicínských výzkumníků při provádění experimentů s naivními subjekty. V roce 1974 byla pravidla ještě více zpřísněna; právo osob, aby se jim nemohlo stát nic bez jejich informovaného souhlasu, bylo sestaveno tak přísně, aby se skoncovalo nejen s metodami Milgramova typu, ale i s mnoha relativně bezbolestnými a neškodnými experimenty, využívajícími klam. Sociální psychologové tudíž opustili mnoho zajímavých témat, která přestala být pro výzkum přípustná.

Protesty ze strany vědecké obce však během celých sedmdesátých let narůstaly a v roce 1981 Ministerstvo zdraví a veřejných služeb (Department of Health and Human Services) (následník DHEW) omezení poněkud zmírnilo a povolilo mírný klam či zatajování informací v experimentech s lidmi za předpokladu, že „subjekt bude vystaven minimálnímu riziku“, že výzkum by se „prakticky nedal provést“ jinak a že přínos lidstvu převáží nad rizikem pro subjekty.⁴² Rozvahy o „riziku versus přínosu“, které musely komise dělat, než byl návrh považován za přijatelný na grant, umožňovaly, aby klamavý výzkum – i když ne přímo typu Milgramovy poslušnosti – pokračoval až do současnosti. Klam se stále používá ve více než polovině sociálněpsychologických experimentů, avšak v poměrně neškodných formách a souvislostech.

Přesto mnoho etiků považuje i neškodný klam za neomluvitelné porušení lidských práv; tito etikové rovněž tvrdí, že klam není nutný, neboť výzkum může používat neexperimentálních metod, jako jsou dotazníky, průzkum veřejného mínění, pozorování přirozených situací, rozhovory a tak dále. Avšak přestože jsou tyto metody v mnoha oblastech psychologie praktické, v sociální psychologii jsou praktické méně, a někdy zcela neproveditelné.

Jedním z důvodů je, že závěry získané z těchto metod jsou převážně korelačního typu a korelace mezi faktorem X a faktorem Y pouze znamená, že tyto faktory spolu nějakým způsobem souvisejí; nedokazuje to, že jeden je příčinou druhého. To platí zejména o sociopsychologických jevech, které zahrnují množství simultánních faktorů, z nichž každý může být příčinou studovaného efektu, ale ve skutečnosti může být také pouze současným důsledkem nějaké jiné příčiny. Experimentální metoda však izoluje jediný faktor, „nezávisle proměnnou“, a modifikuje jej (například mění počet přihlížejících přítomných během nehody). Pokud to vyvolá změnu v „závisle proměnné“, ve studovaném chování, máme přesvědčivý důkaz o příčině a důsledku. Takové experimentování je srovnatelné s chemickým pokusem, kdy se do roztoku přidá jediné činidlo a získá se měřitelný efekt. Jak říká Elliot Aronson a dva spoluautoři v knize *Příručka sociální psychologie* (Handbook of Social Psychology): „Experiment je nepřekonatelný ve své schopnosti poskytnout jednoznačný důkaz kauzality, umožnit řízení vnějších proměnných a umožnit analytické zkoumání dimenzí a parametrů složitějšího jevu.“⁴³

Za další, jakkoli pečlivě experimentátor řídí a manipuluje experimentálními proměnnými, pokud nejsou subjekty klamány, nedovede ovlivnit mnohonásobné proměnné uvnitř v lidské mysli. Pokud subjekty vědí, že výzkumník chce vidět, jak budou reagovat na zvuk, jako kdyby někdo ve vedlejší místnosti padal ze žebříku, téměř jistě se budou chovat mnohem příjemněji, než by se chovali jinak. Pokud vědí, že výzkumník se nezajímá o zlepšování paměti za pomoci trestů, ale že chce zjistit, v jakém okamžiku odmítnou působit druhému člověku bolest, budou se pravděpodobně chovat vznešeněji, než by se chovali v situaci, kdy skutečný účel neznají. Takže pro mnoho typů sociopsychologického výzkumu je klamavý experiment nutností.

Mnoho sociálních psychologů si jej cenilo nejen z tohoto platného důvodu, ale také ještě z důvodu méně platného. Pečlivě připravený klamavý experiment byl výzvou; chytrý a složitý scénář byl vysoce ceněn, byl vzrušující a byl otázkou prestiže. Klamavý výzkum byl částečně hrou, kouzelnickým představením, divadlem; Aronson přirovnal vzrušení experimentátora ke vzrušení dramatika, který úspěšně napodobuje kus obyčejného života.⁴¹ (Aronson s kolegou jednou navrhli experiment, ve kterém přesvědčili naivní subjekt, že je spojencem při výzkumné situaci. Ve skutečnosti jeho role spojence byla skutečným předmětem výzkumu a údajně naivní subjekt byl skutečným spojencem.⁴²) Na konci šedesátých let a dále v sedmdesátých letech, kdy se většina studentů o klamavých experimentech doslechla, bylo subjekty zmást a pak vyslechnout jejich zážitky velkým úspěchem.

Za posledních patnáct let se však móda propracovaných, důmyslných a odvážných klamavých experimentů vytratila; dnes je většina sociálních psychologů prozíravějších a opatrnějších, než byli Festinger, Zimbardo, Milgram, Darley a Latané. Přesto mají klamavé experimenty určitou vlastnost, která přitahuje jistý typ výzkumníků. Když se člověk setká a hovoří s lidmi, kteří takový výzkum dělají, nabyde dojmu, že jsou to soutěživí, dotěrní, šprýmovní, odvážní, kaskadéři a nevázaní lidé, naprosté opaky takových střízlivců, jako byli Wundt, Pavlov, Binet a Piaget.

Probíhající výzkumy

Některá témata, která sociální psychologové aktivně zkoumají v posledních letech, jsou studována už od dob Lewina; jiná vstoupila do popředí teprve nedávno. Tyto probíhající výzkumy, přestože spolu úzce nesouvisí, mají jeden společný rys: jsou závažné. Téměř všechny jsou nejen záležitostí vědeckého zájmu, ale skrývají rovněž veliké možnosti, jak zlepšit podmínky lidského života. Podíváme se na dva významné případy.

Řešení konfliktů

Více než před půlstoletím se sociální psychologové začali zajímat o to, které faktory podporují spolupráci spíše než soutěživost a zda lidé fungují efektivněji v jednom prostředí spíše než v druhém. Po nějaké době své téma přejmenovali na „řešení konfliktů“ a zajímali se o výsledky, jakých lidé dosahují, když mezi sebou soutěží, anebo když na dosažení cíle spolupracují.

Morton Deutsch (1920), dnes profesor na Pedagogické fakultě Kolumbijské univerzity, je už dlouho doyenem výzkumu řešení konfliktů. Domnívá se, že jeho zájem o toto téma může mít kořeny v dětství. Byl čtvrtým a nejmladším synem polských židovských přistěhovalců a doma byl vždycky všem podřízený, což byla zkušenost, kterou přeměnil na celoživotní studium sociální spravedlnosti a metod na mírové řešení konfliktů.

Postupem času přišel na to, že jej toto téma opravdu zajímá. Jako středoškolského studenta jej při četbě Freuda uchvátila psychologie, silně reagoval na popisy citových procesů, které prožíval, a na vysoké škole pomýšlel na to, že se stane klinickým psychologem. Avšak společenské vření třicátých let a nepokoje druhé světové války ještě více posílily jeho zájem o studium společenských problémů. Po válce vyhledal Kurta Lewina, jehož přitažlivá osobnost a vzrušující nápady, zejména co se týče společenských otázek, Deutsche přesvědčily, aby se stal sociálním psychologem. V doktorské dizertační práci se zaměřil na řešení konfliktů a v této oblasti pracuje až do dneška. Téma se hodí k jeho osobnosti: na rozdíl od mnoha jiných sociálních psychologů je smířlivý, přívětivý a mírumilovný (kromě tenisového kurtu, kde je sice tichý, ale nesmírně bojovný⁴⁶) a jako experimentátor využívá her, které jejich účastníkům nepřinášejí ani klam, ani nepohodlí.

Ve svém výzkumu se zaměřil zejména na chování lidí v „situacích se smíšenými motivy“, jako jsou neshody mezi dělníky a vedením podniku nebo při jednáních o odzbrojení, kde každá strana se snaží získat něco na úkor strany druhé, ale přesto má s druhou stranou i společné zájmy a nechce ji zničit. V padesátých letech tyto situace intenzivně studoval v laboratoři za pomoci vlastní modifikace hry věžňovo dilema.⁴⁷ V Deutschově verzi se každý hráč snaží vyhrát imaginární peníze tím, že se rozhoduje mezi dvěma možnostmi – výsledek závisí na tom, kterou ze dvou možností si ve stejnou dobu zvolí druhý hráč. Konkrétně, hráč 1 si může vybrat buď X, nebo Y a hráč 2 si zároveň může vybrat buď A, nebo B. Při rozhodování ani jeden z nich neví, co udělá ten druhý, ale oba vědí, že každá kombinace voleb – XA, XB, YA, YB – má různé důsledky. Hráč 1 si například myslí: „Jestliže zvolím X a on zvolí A, oba vyhráme 9 dolarů – ale jestli on zvolí B, já ztratím 10 dolarů a on 10 vyhraje. Co když zvolím Y? Když to udělám a on zvolí A, vyhraji 10 a on prohraje 10 – ale jestli on zvolí B, oba ztratíme 9.“ Hráč 2 je postaven před podobné rozhodování.

* Alespoň to tak připadá mně, neboť mě vždycky porazí – M. H.

Jelikož žádný z nich neví, co právě dělá ten druhý, každý se musí rozhodnout sám za sebe, jaký postup bude ten nejlepší. Avšak stejně jako v původním vězňově dilematu, nepomáhá ani zde logické myšlení; pouze pokud si oba hráči důvěřují, že udělají to, co je pro oba nejlepší, jeden zvolí X a druhý A a každý vyhraje 9 dolarů. Pokud jeden z nich druhému nedůvěřuje nebo se snaží zvolit nejlépe sám pro sebe bez ohledu na užitek druhého, může vyhrát 10 dolarů, zatímco druhý stejně tolik prohraje – ale je stejně pravděpodobné, že prohraje 10 dolarů, zatímco druhý stejně tolik vyhraje, nebo společně s druhým hráčem 9 dolarů prohraje.

Deutsch měnil podmínky, v nichž jeho studenti-dobrovolníci hráli, aby simuloval a testoval vlivy mnoha skutečných životních okolností. Aby navodil motivaci ke spolupráci, řekl některým dobrovolníkům: „Měli byste se považovat za partnery. Máte zájem na úspěchu partnera stejně jako na svém vlastním.“ Aby navodil motivaci k individualismu, řekl jiným: „Vaší jedinou motivací by mělo být vyhrát co nejvíc pro sebe. Vůbec vás nezajímá, jestli druhý hráč vyhraje, nebo prohraje. Není to soutěživá hra.“ Konečně, aby navodil atmosféru konkurence, řekl ještě jiným: „Vaší motivací by mělo být vyhrát co nejvíce peněz pro sebe a zároveň porazit druhého hráče. Chcete peníze spíš vydělat než ztratit, ale také chcete být lepší než váš protihráč.“

Obvykle hráči volili současně, aniž by znali volbu druhého, ale někdy Deutsch nechal zvolit prvního hráče, pak jeho volbu oznámil druhému hráči, který se pak rozhodl. Jindy jeden nebo oba hráči mohli svou volbu změnit, když uslyšeli, co zvolil ten druhý. A někdy měli oba dovoleno posílat si vzkazy, jako „Já budu spolupracovat a rád bych, abys také spolupracoval. Tak můžeme oba vyhrát“.⁴⁸

Jak Deutsch předpokládal, když byli hráči orientováni na dobro druhého, chovali se důvěřivě (volili X a A) – a dopadli, jak nejlépe mohli, kolektivně, přestože každý z nich by mnoho prohrál, kdyby ho ten druhý podvedl. Ale když jim řekl, aby se snažili vyhrát co nejvíc a porazit druhého, každý obvykle předpokládal, že ten druhý chce také vyhrát na jeho účet, a volil to, co bylo dobré pouze pro jednoho a špatné pro druhého, nebo špatné pro oba.

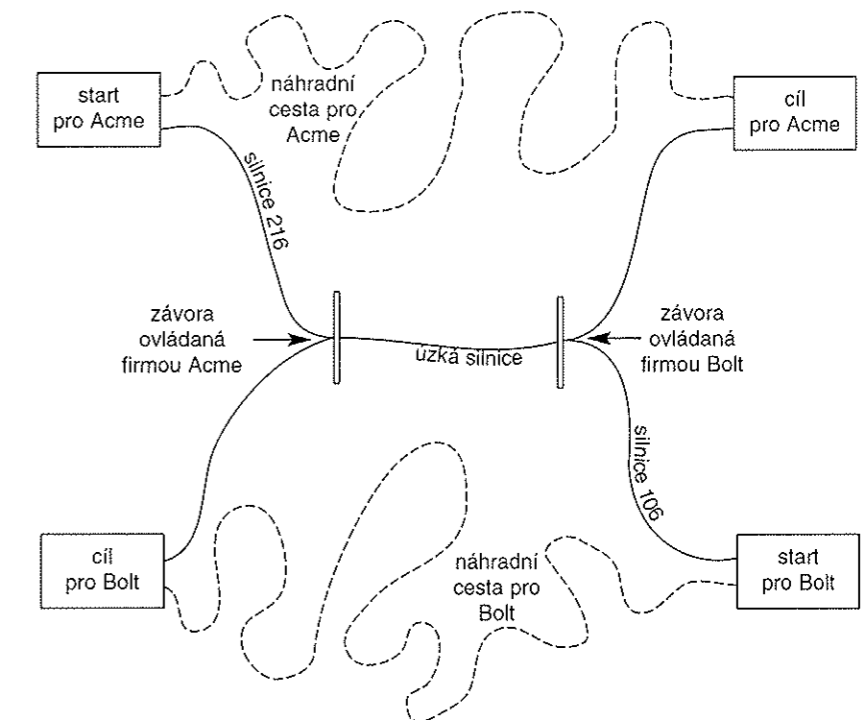
Je povzbudivé, říká Deutsch, že „vzájemná důvěra se může objevit i za podmínek, v nichž se lidé vůbec nezajímají o dobro druhého s tím, že situace působí tak, že člověk očekává, že jeho důvěra nepřijde nazmar“.⁴⁹ To je například tehdy, když jeden hráč je schopen navrhnout druhému systém spolupráce, s pravidly a s tresty za jejich porušování; nebo když člověk ví, než se sám rozhodne, co udělá ten druhý; nebo když člověk může ovlivnit výsledek pro druhého, s tím, že není v zájmu druhého, aby porušoval dohodu.

Deutschovo používání modifikované hry vězňova dilematu bylo v sociální psychologii klíčovou událostí. Vedlo ke stovkám podobných výzkumů, v nichž se modifikovaly a měnily podmínky hry, aby se prozkoumal rozsah dalších faktorů, které podporují buď spolupracující, nebo soutěživé řešení konfliktů.

Deutsch sám brzy přešel na jinou hru, kterou sestavil spolu s výzkumným asistentem Robertem M. Kraussem a pomocí které zkoumali, nakolik je řešení konflik-

tů ovlivněno vyhrožováním. Mnoho lidí během konfliktu věří, že mohou druhou stranu přimět ke spolupráci prostřednictvím výhrůžky. Rozhádání manželé dělají nářky na odloučení nebo na rozvod, ve snaze změnit vzájemné chování; vedení podniku varuje stávkující dělníky, že pokud nepřistoupí na jeho podmínky, bude muset podnik zavřít; znesvářené národy shromažďují vojska na hranicích nebo provádějí zkoušky zbraní, aby tak od druhé strany vymohly ústupky.

V Deutschově a Kraussově hře jsou dva hráči, oba „řidiči nákladáku“, jeden u společnosti Acme, druhý u společnosti Bolt. Tato mapa představuje svět, ve kterém se oba setkávají:

Obrázek 16

Co je lepší – být drsný, nebo spolupracovat?

Pro každého hráče je podstatný čas. Rychlé cesty znamenají zisk, pomalé ztrátu. Každý rozjždí svůj nákladák ve stejnou dobu a stejnou rychlostí (pozice se objevuje na řídicím panelu) a každý si může zvolit buď cestu se zatáčkami, nebo přímou cestu. Přímá cesta, přestože je zřejmě výhodnější, je v jednom úseku jednoproudá

a vejde se na ni pouze jedno auto. Jestliže si tuto cestu zvolí oba hráči současně, setkají se v neprůjezdné situaci a jeden nebo oba musí vycouvat, čímž přijdou o peníze. Zřejmě nejlepší je pro ně dohodnout se, že se na jednoproudé silnici budou střídát, což oběma umožní vydělávat maximální a téměř stejné peníze.⁵⁰

Aby simulovali výhrůžky, Deutsch a Krauss umožnili každému hráči ovládat závoru na jeho konci jednoproudého úseku. Každý hráč tak při smlouvání mohl pohrozit, že svou závoru zavře pro cizí nákladník, pokud druhý nebude souhlasit s jeho podmínkami. Při experimentu se hra hrála dvacetkrát při každé ze tří podmínek: oboustranná hrozba (oba hráči ovládali závory), jednostranná hrozba (pouze Acme ovládala závoru) a žádná hrozba (žádný hráč neovládal závoru). Další důležitou proměnnou byla komunikace. V prvním experimentu hráči sdělovali své záměry pouze pohybem vozidla; při druhém spolu mohli hovořit; při třetím spolu *museli* hovořit při každém kole hry. Jelikož cílem obou hráčů bylo vydělat co nejvíce peněz, celkové množství peněz, které vydělali ve dvaceti kolech bylo přímou mírou jejich úspěchu při řešení konfliktu. Hlavní závěry:

- Hráči měli největší zisk (kolektivně), když ani jeden nemohl hrozit; vedli si hůře za podmínky jednostranné hrozby a navzdory všeobecnému přesvědčení si vedli nejhůře, když každý z nich mohl pohrozit druhému. (Že by bylo naše přesvědčení o „vzájemném zastrasování“ jakožto způsobu, jak se vyhnout jaderné válce, jen neuvěřitelně nákladným omylem?)
- Možnost komunikovat pomohla k dosažení dohody jen málo, obzvláště pokud oba mohli tomu druhému pohrozit. Stejně tak nepomohla povinnost komunikovat, jestliže mohli hrozit oba, nicméně pomohla, mohli-li hrozit pouze jeden.
- Když byli hráči poučeni o komunikaci a měli se snažit navzájem si předkládat pozitivní nabídky, dosáhli dohody rychleji, než když školení nedostali.
- Když mohli oba hráči hrozit, slovní komunikace v neprůjezdné situaci vedla k užitečné dohodě rychleji, než když mohli komunikovat pouze před tím, než neprůjezdná situace nastala. Výskyt této situace byl zřejmě motivující zkušeností.
- Čím víc bylo ve hře, tím hůře se dosahovala dohoda.
- Konečně, když experiment vedla atraktivní žena namísto muže, hráči – vysokoškolských studenti – jednali panovačněji, používali častěji závory a měli významně větší potíže dosáhnout dohody o spolupráci.⁵¹

Hra na řidiče nákladníků se okamžitě stala klasikou, byla velmi citována a získala prestižní ocenění AAAS za výzkum ve společenských vědách. Tak jako mnoho jiných průlomových studií se i ona stala terčem kritiky, která zejména zpochybňovala, zda se proměnné, na nichž byla studie založena, vyskytují i ve skutečném životě. Avšak časem se tato otázka poměrně dobře vyřešila. Tvzení, že na konflikt se dá pohlízet jako na problém a že se k němu dá přistupovat s úvahou „Co je pro nás nejlepší udělat, abychom konflikt vyřešili?“, potvrdilo mnoho jiných studií, a to se dokonce odrazilo i v programech praktického výcviku. Mezinárodní středisko pro spolupráci a řešení konfliktů (International Center for Cooperation and Conflict re-

solution), vedené Deutschem na Pedagogické fakultě, Harvardský vyjednávací projekt (Harvard Negotiation Project) na Právnické fakultě Harvardovy univerzity a další vyjednávací střediska měla v posledních letech velký úspěch při vyučování konstruktivním metodám na řešení sporů pro vyjednávače mezi vedením podniků a dělníky, pro rozvodové a firemní právníky, vládní úředníky a zákonodárce, pro učitele a studenty, velkostatkáře a nájemce půdy, pro členy rodiny a další v konfliktních situacích. Deutsch doufá, že se o výsledcích výzkumu na řešení konfliktů nakonec doslechnou i vůdcové velkých národů.⁵²

Atribuce

V sedmdesátých letech nahradilo kognitivní disonanci jakožto ústřední téma sociální psychologie téma nové, atribuce. Pojem se vztahuje k procesu, při němž usuzujeme na příčiny událostí v našem životě a na příčiny chování druhých lidí.

Naše atribuce, ať už správné nebo nesprávné, jsou více než objektivní skutečnost zodpovědné za to, jak uvažujeme, co cítíme a jak se chováme. Výzkumy například ukázaly, že běžně připisujeme více vřelosti, sexuální přitažlivosti a dalších žádoucích rysů lidem dobře vypadajícím než lidem zcela obyčejným a podle toho se k nim chováme. Ti, kdo nižší zaměstnanost a plat žen připisují jejich strachu z úspěchu a nedostatku asertivity, se k nim chovají jinak než ti, kdo se domnívají, že příčinami jsou předsudky mužů, mužská dominance na pracovišti a tradiční postoje ohledně správné ženské role.

Jev atribuce je zachycen i v jednom starém žertu. Dva muži, jeden protestant a druhý katolík, vidí, jak do nevěstince vstupuje kněz. Protestant se kysele usmívá nad důkazem katolického pokrytectví, katolík se s pýchou usmívá nad důkazem, že kněz půjde kamkoli, dokonce do nevěstince, jen aby zachránil duši umírajícího katolíka.

Pro ty, kdo dávají přednost vážnějšímu příkladu, je atribuce zachycena v jednom raném experimentu provedeném dvěma bývalými Lewinovými studenty, Johnem Thibautem a Henrym Rieckenem. Naivním dobrovolníkům zadali, postupně každému zvlášť, práci na projektu v laboratoři, během níž si každý uvědomil, že potřebuje pomoc dvou dalších přítomných lidí, jednoho staršího studenta a jednoho studenta prvního ročníku. (Oba byli spolupracovníci výzkumníků.) Každý dobrovolník vyhledal jejich pomoc a dostalo se mu jí. Když se později dobrovolníkům zeptali, proč si myslí, že jim ti druzí pomohli, většina odpověděla, že starší student pomohl, protože chtěl, zatímco student prvního ročníku pomohl, protože cítil povinnost. Tyto atribuce byly založeny nikoli na konkrétní zkušenosti, ale na předsudcích dobrovolníků o společenském postavení a moci.⁵³

Fritz Heider, rakouský psycholog, zavedl pojem atribuce už v roce 1927, ale mnoho let si toho nikdo nevšímal. V roce 1958 Heider, který se mezitím přistěhoval do Spojených států, tento pojem rozšířil a ve své *Psychologii mezilidských vztahů* (Psy-

chology of Interpersonal Relations) napsal, že naše společenské chování je ovlivněno tím, jak vnímáme kauzalitu, a že reagujeme nikoli na skutečné podněty, ale na to, co si myslíme, že je způsobilo. Příklad: Jestliže se manželka snaží obtěžovat manžela tím, že s ním nemluví, on si může myslet buď že jí něco trápí, nebo že se jí něčím dotkl, a jeho jednání bude záviset nikoli na skutečném důvodu jejího chování, ale na tom, čemu to on bude připisovat.⁵⁴ Heider rovněž prozíravě rozlišoval mezi atribucemi, které směřují k vnějším příčinám, a atribucemi, které směřují k příčinám vnitřním. To bylo o osm let dříve, než Julian Rotter provedl svůj důležitý výzkum atribuce vnitřního versus vnějšího místa řízení jakožto klíčového rysu osobnosti.

Psychologové sledali Heiderovy myšlenky přínosnými, neboť znalost faktorů, které vedou k atribucím, by velmi zvýšila předvídatelnost lidského chování. V šedesátých letech zájem o atribuci rostl a v sedmdesátých letech se atribuce stala v sociální psychologii žhavým tématem.

Avšak spíše jen tématem než teorií; byl to souhrn malých teorií, každá z nich přepracovávala v atribučních pojmech nějaké dřívější vysvětlení sociopsychologického jevu.⁵⁵ Kognitivní disonance byla znovu interpretována jako připisování vlastního chování údajným vlastním názorům a pocitům. (Jestliže mě okolnosti nutí chovat se k někomu špatně, říkám si, že on si to zaslouhuje, a připisuji své chování tomu, jak vnímám jeho „opravdovou“ povahu.) Jev „noha ve dveřích“ byl podobně nově vysvětlen: Jestliže dám poprvé člověku malý příspěvek, a tudíž dám více podruhé, je to proto, že připisuji první dar tomu, že jsem dobrý a přátelský člověk. A tak dále. Atribucionisté napadli a zabrali velké oblasti z území sociální psychologie.⁵⁶

Ještě důležitější než nové interpretace předchozích poznatků bylo množství nových objevů, plynoucích z atribučního výzkumu. Několik významných příkladů:⁵⁷

- Lee Ross a dva kolegové požádali dvojice studentů-dobrovolníků, aby si zahráli „kvíz“. Jeden kladl otázky, druhý byl soutěžící. Ti, kdo kladli otázky, měli vymyslet deset dost těžkých otázek, na které znali odpověď, a položit je soutěžícím. (Soutěžící dosáhli v průměru šesti správných odpovědí.) Pak měli účastníci navzájem ohodnotit své „všeobecné znalosti“. Téměř všichni soutěžící řekli, že považují ty, kdo otázky kladli, za vzdělanější, než jsou oni; stejně tak odpověděli i nestranní pozorovatelé experimentu. Přestože věděli, že lidé kladli takové otázky, na něž znali odpověď, připisovali jim větší všeobecné znalosti díky roli, kterou zastávali.
- Výzkumníci zjistili, že chování zajímavých, odlišně vypadajících či nápadně oblečených lidí obvykle připisujeme jejich vnitřním vlastnostem a chování nezajímavých či obvykle vypadajících lidí připisujeme vnějším (situačním) faktorům.
- Reakce lidí na chudé, alkoholiky, oběti nehod, oběti znásilnění a další nešťastníky byly vysvětleny v pojmech hypotézy „takový je svět“ – potřebou věřit, že na světě je řád a spravedlnost a že nás odměňuje podle našich zásluh. To vede k tomu, že nešťastní oběti se připisuje jejich vlastní neopatrnost, lenost, riskování, svůdnost apod. Některé studie ukázaly, že čím horší je úděl oběti, tím větší je jí za něj připisována zodpovědnost.

- Psycholog Stuart Valins požádal vysokoškolské studenty, aby se dívali na diapozitivy nahých žen a hodnotili jejich přitažlivost. Během prohlížení každý z nich ve sluchátkách slyšel údajný tlukot vlastního srdce, ale ve skutečnosti to byly předem nahrané zvuky řízené Valinsem. Tlukot, který dobrovolníci slyšeli, byl u některých diapozitivů zrychlený, u jiných nikoli. Když později hodnotili přitažlivost žen, jmenovali jako zvlášť atraktivní ty ženy, které zdlánlivě způsobily zrychlení jejich tepu.
- Dobrovolníci, kterým byly podány falešné zprávy o tom, jak uspěli při testech, měli sklony připisovat údajný úspěch vlastnímu úsilí a schopnostem, kdežto údajný neúspěch vnějším příčinám, jako nepřiměřenosti testu, rozptýlujícím hluku atd.
- Experimentátoři požádali skupinu dětí z mateřské školy, které si předtím s radostí kreslily barevnými fixy, aby si s nimi hrály, a tak získaly cenu „Dobrého hráče“. Požádali i kontrolní skupinu dětí, aby si rovněž hrály s pastelkami, ale o ceně jim nic neřekli. O něco později měly obě skupiny k pastelkám přístup v rámci volné hry. Děti, které dostaly cenu, měly o pastelky mnohem menší zájem než neodměňovaná skupina. Atribuční výklad: Děti, které očekávaly odměnu, si podvědomě myslely: „Když to dělám za odměnu, pak to určitě není příliš zajímavé.“

Od osmdesátých let byla atribuční teorie z velké části zahrnuta do širší oblasti „sociální kognice“ čili studia toho, jak lidé uvažují o společenských otázkách. V tomto rámci zůstává atribuce ústředním pojmem současné sociální psychologie. Významně přispěla do psychologické mozaiky při objasňování lidského chování.

Rovněž umožnila mnoho praktických aplikací ve vzdělávání (studenti jsou vedeni, aby připisovali své neúspěchy nedostatečnému úsilí spíše než neschopnosti), v léčení depresí (lidé v depresi jsou nabádáni, aby minimalizovali pocit osobní zodpovědnosti za negativní události ve svém životě), ve zlepšování výkonu a motivace u ustrašených a sebezporazeneckých osobností (jsou vedeni k tomu, aby obávané neúspěchy připisovali nedostatku zkušeností a dovedností spíše než charakterovým vadám) a tak dále.⁵⁸

V posledních letech se sociální psychologové zabývali mnoha dalšími tématy, vědecky zajímavými a zároveň potenciálně prakticky závažnými; tato témata se i nadále aktivně zkoumají. Zde je několik z nich, každé s jedním či dvěma vybranými poznatky:⁵⁹

Mezilidská komunikace

Komunikace mezi manželi, přáteli, spolupracovníky a dalšími, často nejednoznačná a nepochopená, se obvykle velmi zlepšuje po zkušenosti z T-skupin (T jako tréninkový), terapeutických skupin a manželského poradenství. Účastníci jsou upozorněni na vlastní komunikační nedostatky a jejich pozornost je více nasměrována na to, co říkají druhí. (...) Znesváření manželé se učí pravidlům jasné a spravedlivé hádky, která mohou výrazně zlepšit jejich komunikaci a vztah. (...) Pouze zlomek (možná méně než desetina) informace při emocionální komunikaci se předává slovy,

zbytek řečí těla, kontaktem očí nebo uhybavým pohledem, vzdáleností mezi osobami a podobně; i neverbální dovednosti je možné naučit.

Masová komunikace a přesvědčování

Politické, obchodní a jiné prezentace, které zpočátku nenaznačují, že se budou pokoušet agitovat, jsou úspěšnější než ty, které upřímně oznámí, o co jim jde. (...) Dvoustranné prezentace, které nejprve uvedou a vyvrátí názory oponenta, pak uvedou a podpoří názory vlastní, jsou mnohem přesvědčivější než silové prezentace jediného pohledu. (...) Přímočarým argumentům o kontroverzním tématu naslouchají především lidé již přesvědčení; ti, kdo mají opačný názor, se jim vyhýbají; nepřímé, na city útočící, klamavé a neupřímné metody jsou, bohužel, pro změnu postojů účinnější než přímočaré mluvení o daném tématu.

Přitažlivost

Neromantická skutečnost: fyzická blízkost a členství ve skupině jsou hlavními determinanty romantické náklonnosti a přátelství. (...) Za předpokladu blízkosti a příslušnosti ke skupině je fyzická krása zdaleka nejsilnějším faktorem počáteční přitažlivosti u milenecké dvojice, avšak osoby s nízkým nebo středním sebehodnocením se vyhýbají přijít do blízkosti nejvíce vytoužených partnerů kvůli strachu z odmítnutí. (...) Jak u přátelství, tak u výběru partnera má podobnost osobnosti a záze-
mí mnohem větší přitažlivou sílu než legendární přitažlivost protikladů.

Altruismus

Efekt přihlížejícího, rozebráný výše, se dá překonat tím, že o něm víme. Při experimentu studenti, kteří vyslechli o efektu přihlížejícího přednášku, pomohli zraněnému cizinci v situaci, kde by normálně byli zůstali pasivní. (...) Vlastní zájem je hlavní motivací mnoha altruistických činů (člověk pomáhá druhému v nouzi, aby ulehčil vlastnímu nepříjemnému pocitu nebo pocitu viny, když vidí bolest druhého), avšak některé altruistické činy jsou motivovány výlučně vnímáním potřeb druhého člověka a veštním, které sociální zkušenost přeměnila na opravdový soucit. (...) Altruismu, nebo alespoň vcítění, lze úspěšně učit ve třídě prostřednictvím psychodramat, projektivního dokončování příběhů, skupinových rozhovorů a dalších metod.

Toto je pouze výběr v současnosti živých specializací a témat v rámci sociální psychologie. Další sahají od vymyšlení výmluv a sebeznevýhodňování (zařizování věcí tak, aby člověk s velkou pravděpodobností neuspěl a měl tak pro svůj neúspěch výmluvu) až k účinkům televizního násilí na chování; od změny postojů milenců a manželů k rozhodovacím procesům soudců; od teritoriality a davu k rasovým vztahům a sociální spravedlnosti. Není divu, že je naprosto nemožné vymezit hranice sociální psychologie; stejně jako bývalé britské impérium, rozprostírá se po širém světě lidského myšlení, cítění a chování.

Přínos sociální psychologie

Tak jako toto impérium i mnohá jiná, i sociální psychologie zažila řadu útoků zvenčí a řadu povstání zevnitř. Pestrá směsice témat, dlouhé bojové linie, odvážné a někdy i urážející experimentální metody a absence sjednocující teorie, to vše z ní udělalo přitažlivý terč.

Nejostřejší útok přišel zevnitř. Během půl tuctu let či více, počínaje začátkem sedmdesátých let, po dobu takzvané „krize sociální psychologie“, se sociální psychologové přímo vyžívali v orgiích sebekritiky. Mezi rozmanitými obviněními, kterými se bičovali, byla například taková, že jejich obor věnuje malou pozornost praktickým aplikacím (a naopak že věnuje málo pozornosti teorii); že vynakládá příliš mnoho úsilí na studium triviálních detailů (a naopak že přeskakuje z jednoho velkého tématu na druhé, aniž by dokončil výzkum podrobností); a že se dopustil neomluvitelných zobecnění o lidské přirozenosti na základě miniexperimentů s americkými vysokoškoláky.

Tato poslední kritika byla nejtříživější. V roce 1974, kdy sebekritika dosahovala vrcholu, představovali vysokoškolští studenti experimentální subjekty v 87 procentech výzkumů uváděných jedním prominentním odborným časopisem a v 74 procentech výzkumů uváděných časopisem jiným.⁶⁰ Takový laboratorní výzkum, tvrdili kritici, může mít vnitřní validitu (výzkum ukázal to, co tvrdí, že ukázal), ale nemusí mít a pravděpodobně nemá validitu vnější (to, co ukázal, nutně neplatí o vnějším světě). Tak naprosto umělá a specifická laboratorní situace, jako byl Milgramův experiment poslušnosti, a při něm vyvolané chování se dá, podle těchto kritiků, jen těžko srovnávat s nacistickým koncentračním táborem a se sebevědomým, neochvějným barbarstvím důstojníků a dozorců, kteří denně naháněli davy nahých Židů do „sprchy“ a pouštěli jim smrtící plyn.

Nejzávažnější útok, rozšiřující obvinění, že závěry sociopsychologického výzkumu postrádají vnější validitu, provedl Kenneth Gergen ze Swathmore College. V roce 1973, v článku, ve kterém si vzal na mušku svou vlastní profesi, prohlásil, že sociální psychologie není vědou, ale odvětvím dějepisu. Prohlašuje, že objevuje zákony chování, které platí pro celé lidstvo, ale ve skutečnosti vysvětluje pouze jevy, jež se váží na určitý vzorek lidí v určitém kulturním prostředí a v určitém okamžiku historie.⁶¹

Jako příklady Gergen uvedl, že Milgramův experiment s poslušností závisí na současných postojích k autoritě, ale že tyto postoje nejsou univerzální; že kognitivní disonance tvrdí, že rozporuplnost je lidem nepříjemná, avšak první existencialisté ji uvítali; a že výzkumy o konformitě udávají, že lidé se snáze nechají zviklat názory přátel než jiných lidí, což je závěr, který může platit v Americe, ale ne ve společnostech, kde přátelství hraje jinou roli. Gergenův tvrdý závěr:

Je chybou považovat procesy v sociální psychologii za základní ve smyslu přírodních věd. Spíše je lze ve velké míře považovat za psychologické protějšky kulturních norem. Sociálněpsychologický výzkum je především systematickým studiem současné historie.

Po publikování Gergenovy ostré kritiky pořádali sociální psychologové nespočet sebezpytujících konferencí věnovaných jeho tezi. Edward Jones říká, že jelikož Gergenovy pesimistické závěry nebyly nijak zvlášť nové, „člověk se může divit, proč jim současní sociální psychologové věnovali tak bohatou pozornost“, a navrhuje, že „zakořeněná potřeba sebemrskacství, možná jedinečná u sociálních psychologů, může průraznost Gergenova poselství částečně vysvětlit“. ⁶² Odkud se bere tato zvláštní potřeba? To Jones neříká, ale možná to bylo pokání za neomalenost, samolibost a nestydatost, vlastnosti do té doby pro profesi sociálního psychologa tak typické.

Nakonec však tyto debaty přinesly odpovědi na některé nepřijemné otázky, předložené Gergenem a dalšími, a obnovily obraz sociální psychologie jakožto vědy.

Na námitku, že co platí pro vysokoškolské studenty, nemusí platit pro zbytek lidstva, metodologové odpověděli, že pro účely testování hypotézy není výběr studované populace až tak nezbytně důležitý. Jestliže proměnná X vede k proměnné Y a jestliže v nepřítomnosti X není přítomná ani Y, pak je kauzální spojení prokázáno pro danou skupinu; do té míry, do jaké to platí i pro jiné skupiny, je to pravděpodobně obecná pravda. To byl případ mnoha poznatků, včetně Milgramova jevu poslušnosti a Lataného principu sociální zahálky, z nichž oba byly prokázány u různých skupin experimentálních subjektů v Americe i v jiných zemích. ⁶³

Gergenovy námitky systematicky vyvracel Barry Schenkler z Floridské univerzity, který zdůrazňoval, že i fyzikální vědy začínají s omezenými a protikladnými pozorováními a teprve postupně rozvíjejí obecné teorie, které uvádějí do souladu zdánlivé rozpory. Stejným způsobem společenské vědy identifikovaly, v omezeném kontextu, údajné lidské univerzálie a poté sestavily jejich obsáhlejší důkaz. Antropologové a sociologové například nejprve předpokládali, a později i prokázali, že všechny společnosti mají tabu incestu, nějaký typ rodiny a nějaký systém na udržování řádu. Sociální psychologie jde stejnou cestou. Zásady sociálního učení, konformity a společenského postavení jsou příklady poznatků, o kterých již bylo prokázáno, že mají nadkulturní platnost. ⁶⁴

Koncem sedmdesátých let krize ustoupila a o několik let později se na ni i na budoucnost oboru mohl Edward Jones dívat s optimismem:

Krize sociální psychologie začala jako malá porucha v dlouhé historii společenských věd. Intelektuální hybnou sílu oboru to nijak radikálně nezasáhlo. (...) Budoucnost sociální psychologie je zajištěna nejen životní důležitostí jejích témat, ale také jejími jedinečnými konceptuálními a metodologickými přednostmi, které umožňují identifikaci skrytých procesů v každodenním životě. ⁶⁵

Zůstává pravdou, že sociální psychologie nemá žádnou jednotící teorii, ale mnoho jejích dílčích teorií prokázalo svou širokou platnost a jimi nashromážděná kupa poznatků ohromujícím způsobem přispívá k pochopení lidské přirozenosti a chování.

Avšak od doby Triplettovy až po dnešek je přínos sociální psychologie stejně tak záležitostí praktických aplikací v reálném životě jako záležitostí hlubšího porozumění základním principům. Užitek sociální psychologie je pozoruhodný: například vytvoření lepší spolupráce mezi pacienty, používání spolupráce spíše než soutěživosti při vyučování, podpůrné skupiny a sítě pro ovdovělé a rozvedené, pro závislé na návykových látkách a pro další lidi v krizi, výcvik v mezilidské komunikaci v T-skupinkách, zlepšení nálady a duševního fungování pacientů v léčebnách prostřednictvím větší samosprávy a rozhodovacích pravomocí, nové postupy při léčbě depresí, samoty a ostýchavosti, školní výcvik v empatii a v prosociálním chování, zvládání rodinného konfliktu prostředky rodinné terapie a terapie malých skupin. ⁶⁶

Elliot Aronson nedávno vyjádřil to, co se dnes jeví jako postoj většiny sociálních psychologů ke svému oboru:

Jsem přesvědčen, že sociální psychologie je nesmírně důležitá – že sociální psychologové mohou hrát při zlepšování světa nepostradatelnou úlohu. Ve chvílích povznesení dokonce chovám tajnou naději, že sociální psychologové mají jedinečné postavení k tomu, aby měli na náš život hluboký a blahodárný vliv, a to tím, že rozšiřují poznání takových důležitých jevů, jako jsou konformita, agitace, předsudky, láska a agrese. ⁶⁷

Co pak záleží na tom, že neexistují přesné hranice, přijímané definice ani jednotící teorie?